

נפשי בשאלתי

הרב יונתן רוזנצוויג ד"ר שמואל הריס

נפשי בשאלתי

הלכות בריאות הנפש

Rabbi Yonatan Rosensweig & Dr. Shmuel Harris
Nafshi Bishe'elati: The Halakhot of Mental Health

הרב יונתן רוזנצוויג וד"ר שמואל הריס
נפשי בשאלתי: הלכות בריאות הנפש

עורך אחראי: הרב ראובן ציגלר
עורכת משנה: אפרת גרוס
עריכה לשונית: הרב משה גרוס
הגהה: הרב ינון חן
עימוד: רינה בן גל
עיצוב העטיפה: הרב אליהו משגב

© כל הזכויות שמורות לרב יונתן רוזנצוויג, 2022

ספרי מגיד, הוצאת קורן
ת"ד 4044 ירושלים 9104001
טל': 02-6330530 פקס: 02-6330534
maggid@korenpub.com

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לאחסן במאגר מידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי אלקטרוני, אופטי, מכני, או אחר כל חלק שהוא מן החומר שבספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

מסת"ב 978-965-526-325-1 ISBN

נדפס בישראל תשפ"ב 2022 Printed in Israel

'...and Esther won the admiration of all those who saw her.'
(Esther 2:15)

*In loving memory of the beautiful,
sparkling and admirable life of our daughter and sister,*

Batsheva Chaya Stadlan z'l

בת שבע חיה שתדלן ז"ל

*From her loving parents, Dr. Noam Stadlan & Rabbi Marianne Novak,
and her adoring and devoted siblings, Zehavya and Hillel Stadlan.
And with love from the Yeshivat Maharat community.*

"שיר למעלות אשא עיני אל ההרים מאין יבא עזרי"
"ר' שמואל ברבי נתן פתח: שיר למעלות אשא עיני אל ההרים,
אל תקרי אל ההרים אלא אל ההורים"

לזכרון עולם

מרת נעמי ליבי שפיגלמן בת הרב מאיר ואסתר ז"ל
מרת חיה ביילע בוניוק בת יוסף וציריל ז"ל
ד"ר יצחק אייזיק בוניוק בן חיים ורחל ז"ל

מוקדש באהבה על ידי
ורדית ואבי שפיגלמן

לעילוי נשמת

גבריאלה צביה קרסנה

שהייתה מסורה לעזרה לזולת, הצליחה לתת חשיבות ומקום לעולם הדתי הפנימי שלה
למרות המורכבות הרבה והסבל הנפשי, ועזבה את העולם מוקדם מדי.

מוקדש באהבה על ידי
ג'ודי ואלן קרסנה

*In loving memory of my late grandparents, and Sister Kim.
Jonathan Braver*

In memory of our dear grandparents

הרב נחמיה בן הרב יעקב משה ורבקה
ויהודית בת הרב יצחק משה ובלומא

עוזר בן פנחס וחיה
ושיינדל בת אברהם וליבא
פייגע בת אלתר יצחק דב ושרה
ודוד בן מרדכי וחנה
נטלי בת אפרים ורויזע
וצבי הירש בן הרב מאיר דוד ובאשע

*whose shining integrity, commitment to tzedakah,
and pursuit of knowledge continues to serve as an inspiration to us.*

In honor of our Rav and dear friend,

הרב יוני רוזנצוויג
"עשה לך רב, וקנה לך חבר"

*We truly treasure our friendship. We are so proud of this great
accomplishment of completing this book.
It fills a great void in the Jewish world and gives strength to many people.*

*With great admiration,
Jenny & Ozer,
Nachi, Natalia, Avigail, Shirel, and Ariella Katz*

In loving memory of our dear grandmother

אסתר איטא בת ברוך הלוי
*who personified kindness and chessed throughout her life
and remains a constant inspiration.*

David and Rochelle Katzper

office@etzion.org.il FAX. 02-9931298 פקס

טל. 02-9937300 TEL.

Alon Shevut Gush Etzion, ISRAEL, 9043300 אלון שבות גוש עציון

בס"ד כו באלול תש"פ

מכתב ברכה

הרב יונתן רזנצווייג אתא ואייתי מתניתיה בידיה, ספר רב הכמות ורב האיכות, העוסק במתן פתרונות הלכתיים לשבורי נפש בתחומים רבים בהלכה. הרב יונתן חקר ובדק אצל מומחי תורת הנפש, ובספרות ההלכה הענפה מן הש"ס ועד לאחרוני הפוסקים, בטוט"ד.

לא יכולתי לעבור על הספר ביסודיות, אך גם במבט על, ניכרת השקעתו הרבה של הרב יונתן, גם בליבון הסוגיות, וגם בשימוש תלמידי חכמים שהתייעץ איתם רבות. ואמינא אנא, הספר הזה יהיה לתועלת רבה לנבוכי ארץ, בהיותו מרכז בתוכו את הדיונים העיקריים, והנחיות לכל מי שנדרש לתת מענה, עצה והדרכה הלכתית, לקבוצות אלו באוכלוסייה.

יהא רעווא מלפניו יתברך, שימלא משאלות לבבו, להמשיך להגדיל תורה ולהאדירה, באותה מסירות והתמדה האופייניים לו, ויזכה שיתבדרון מיליה בבי מדרשא, ויפוצו מעיינותיו חוצה.

הריני מברך את כת"ר שחפץ ה' בידו יצלח לברך על המוגמר.

בברכת שנה טובה, כוח"ט לו ולכל ב"ב בבריות גופא ובנהורא מעליא.

ברוך גיגי

אלון שבות

דברי ברכה

הספר שכתב הרב יונתן רוזנצוויג שליט"א מתמודד עם נושא שההלכה עד כה כמעט ולא התמודדה איתו: מקומה של הנפש ושל מחלות הנפש בשיקולים ההלכתיים. אף שמחלות הנפש ליוו את האנושות מאז ומעולם, בדורות האחרונים חל שינוי עצום בהבנתן ובמודעות אליהן: בעוד בעבר אנשים שחלו במחלות נפש לא זכו לטיפול, בימינו התחום הטיפולי והרפואי התקדם מאוד, הן בזיהוי המחלות והן בדרכי הטיפול בהן. חלק חשוב מן השינוי הוא זיהוי המחלות והבנתן. התחדשות זו מחייבת גם התבוננות הלכתית מחודשת המבוססת על יסודות ההלכה, ועל פיתוח כלים התואמים את הבנת הנפש ומחלותיה.

למרות שהביטוי ההלכתי המקובל לדיני נפשות הוא 'פיקוח נפש', רוב העיסוק הקיים בהלכה הוא ברפואת הגוף ובהצלת החיים ולא בטיפול בנפש עצמה. כך לדוגמה בדברי רש"י ביחס לטיפול ודאגה למי שנתקף ברוח רעה (רש"י תענית כב ע"ב): "מפני רוח רעה – שנכנס בו רוח שידה, ורץ והולך, ושמא יטבע בנהר או יפול וימות". כלומר, רש"י נוגע רק בכך שהבעיה הנפשית מצריכה טיפול משום שהיא מהווה סכנה לגוף ולא מכיוון שהיא עצמה קושי ובעיה. אין ספק שהשיקול של הצלת הגוף הוא שיקול משמעותי וגדולי הפוסקים עסקו בכך (ראו לדוגמה אגרות משה אבן העזר ח"א ס"ה). אולם כיום ישנה הכרה בעובדה שיש להתמודד לא רק עם פן צר וסופני של מחלות הנפש, אלא עם החיים בצילה, ועל כן מקורות ההלכה העוסקים בעצם הבעיה הנפשית דלים ואינם מפותחים דיים.

הנצי"ב מוולוז'ין (מרומי שדה, הוריות ד ע"ב) הגדיר שיש שני סוגי הוראה: הוראה לשעתה המתבססת על דימוי מילתא למילתא, והוראה לדורות המבוססת על פילפולה של תורה. כדי להתמודד עם תחום חדש זה, ולייסד דרכי הוראה שתעמודנה לדורות, יש להגדיר את המקורות היסודיים שיכולים לשמש כשורשים מוצקים להלכה.

לענ"ד אחד המקורות השורשיים ליצירת ענפי הלכה רבים המבוססים לא רק על הצלת הגוף המיידית, הוא שיטת ר' שמעון בן מנסיא מדוע יש לחלל שבת לצורך הצלת נפשות (יומא פה ע"ב): "'רבי שמעון בן מנסיא אומר: ושמו בני ישראל את השבת, אמרה תורה: חלל עליו שבת אחת, כדי שישמור שבתות הרבה". בעוד

הנימוקים הנוספים שם בסוגיה לחלל שבת על פיקוח נפש – ובראשם דברי שמואל: "וחי בהם ולא שימות בהם" – עסקו בהצלה המיידית של הגוף, ר' שמעון בן מנסיא מעמיד לא רק את ערך החיים מול המוות אלא מציב שיקול עדיפות של חילול שבת זמני לצורך חיים שלמים ומתוקנים יותר בעתיד. על אף שלהלכה "וחי בהם ולא שימות בהם" הוא המקור העיקרי (כפי שהביא לדוגמא הרמב"ם שבת ב, ג), יש להתייחס לכל המקורות בסוגיה כל אחד מהם כשיקול עצמאי וממילא גם למסקנות השונות העולות ממנו. כך נפסק לדורות כדעת בה"ג (שהובא ברמב"ן בתורת האדם) שיש להציל עובר בשבת על אף שאין לעובר דיני "נפש" באופן מלא – מכיוון שהוא עתיד לשמור שבת. באופן דומה הכריע הבית יוסף (אורח חיים שו, יד) שיש לחלל שבת להציל ילד מהשתמדות, אף שאין בכך הצלת הגוף בלבד (המחבר הכריע כדעת התוספות, ובניגוד לדעת הרשב"א (שו"ת חלק ז, רסז) שלא הביא את דברי ר' שמעון בן מנסיא. גם במגן אברהם על אתר נראה כאילו יסוד הדין הוא רק ההצלה המיידית, אך בצדק תמה על דבריו האגרות משה (אורח חיים ח"ה, סי' יח) והשאר בצע"ג, ואכמ"ל). לאור כל זאת, לענ"ד ההבנה שחלק מן ההיתר לחלל שבת על החולה הוא גם הצלת השבתות העתידות שלו ולא רק הצלתו המיידית היא בסיס ושורש, שצריך לפתחו לענפים רבים שאינם רק ההצלה המיידית.

כאמור, הפסיקה בענייני הנפש טרם הגיעה לגיבוש של הוראה לדורות. הספר המונח לפנינו הוא חוליה מרכזית וחשובה בהפיכתה של ההוראה לשעתה להוראה לדורות. הוראה לדורות צריכה להתבסס על מציאת שורשים איתנים במקורות ההלכה, ועל הוראה רחבה של פוסקי הדור. על כן צריך להודות למפעל האדיר של הרב יונתן רוזנצוויג, שבעמל וביסודיות התייעץ עם הרבה מורי הוראה מובהקים, על כל אחת מהשאלות הסכוכות והמתחדשות האלו, ובכך הכין לנו תשתית רחבה להוראה לדורות.

בברכת כהן באהבה

השמח בצמיחת התורה וגילוייה הלכה למעשה

רא"ם הכהן

ד' אלול תש"פ

לרב יונתן רוזנצווייג שליט"א

יִישָׁר כּוֹחַ גְּדוֹל עַל הָעֵבֹרָה הַחֲשׂוּבָה וְהַחְלוּצִית שֶׁנִּטְלָתָה עַל עֲצֻמָּךְ, בְּבִירֹר הַהֲלָכוֹת הַנוֹגְעוֹת לְמַחְלוֹת הַנֶּפֶשׁ וּרְפוּאָתָהּ, בְּסִפְרֶךְ 'נִפְשֵׁי בְּשָׂאֵלֵתִי'. מֵלֹאכָה שְׁעִשִׁית בְּחָרִיצוֹת יִתִּירָה וּבִעֵיּוֹן עֲמוּק וְדַקְדּוּק פֶּרֶטְנִי. אַחַת מִן הַמַּעֲלוֹת הַמֵּרְכֻזִּיּוֹת שֶׁל הַחֵיבוֹר, שֶׁנֶּאֱסָפוּ בּוֹ פְּסָקִים רַבִּים וְהַדְּרָכוֹת שׁוֹנוֹת שֶׁנִּכְתְּבוּ וְאֵף נֶאֱמָרוּ בְּעַל פֶּה עַל יְדֵי רַבָּנִים רַבִּים מַחֻוּגִּים שׁוֹנִים. יֵשׁ בְּכֶךְ חֲשִׁיבוֹת, מִפְּנֵי שֶׁמַּעֲבֵר לְלִיבוֹן הַדַּעוֹת הַשׁוֹנוֹת, פְּעָמִים שֶׁהַחֲבֵרָה שְׁבָה הָאָדָם חֵי מְשִׁפִּיעָה עַל מִצְבוֹ הַנֶּפֶשִׁי וְאֵף קוֹבַעַת אֶת הַדֶּרֶךְ הַמֵּיטְבִּית לְשִׁפּוֹר מִצְבוֹ, וְלִכֵּן גַּם עֲמַדַּת הַחֶכֶם הַפּוֹסֵק קְשׁוּרָה לַחֲבֵרָה שְׁבָה הוּא חֵי.

כַּהֲמַשֵּׁךְ לַכֶּךְ, רֵאוּי לְעֲמוּד עַל הַשׁוֹנֵי שְׁבִין רְפוּאָת הַגּוּף לְרְפוּאָת הַנֶּפֶשׁ, אֵף שֶׁגַּם רְפוּאָת הַגּוּף מוֹשַׁפְּעַת מֵהַמִּצְבַּ הַנֶּפֶשִׁי, מְכַל מְקוֹם הַמַּחְלָה הִיא גּוֹפְנִית, וְכִיוּם לְאַחַר מַחְקָרִים רַבִּים, כִּבְר נִיתֵן לְדַעַת בְּרַמַּת סְבִירוֹת גְּבוּוּהָ מֵה רַמַּת הַסִּיכּוֹן וּמֵהִי הַתְּרוּפָה הַנִּצְרָכָת. אוֹלַם מִטְּבַע הַדְּבָרִים מַחְלָה נִפְשִׁית מוֹשַׁפְּעַת מְאוּד מְכַלֵּל מִצְבוֹ הַנֶּפֶשִׁי וְעֲמַדָּתוֹ הַרוּחָנִית, שֶׁכֵּן גַּם אָדָם שֶׁסּוֹבֵל מִמַּחְלָה נִפְשִׁית מְסוּיֵמָת, יֵשְׁנֵם חֲלָקִים בְּנִפְשׁוֹ שֶׁהֵם בְּרִיאִים וְיִקְרִים. וְלִכֵּן בַּעַת שֶׁמִּצִּיעִים לוֹ פֶּתֶרוֹן מוֹכְרָחִים לְקַחַת בְּחִשְׁבוֹן אֶת הַשַּׁפְּעַת הַפֶּתֶרוֹן עַל כָּלֵל מִצְבוֹ הַנֶּפֶשִׁי. כִּגוֹן אִם יִגִּדוּ לְאָדָם יֵרָא שְׁמִיִּם שֶׁסּוֹבֵל מִחֲרָדָה וְכַפֵּיִיתוֹת שֶׁאֵין חֲשִׁיבוֹת לְמִצְוֹת שְׁלוֹ, לֹא יַעֲזְרוּ לוֹ. אֲלֵא צְרִיךְ לְמִצְוֹת אֶת הַדֶּרֶךְ שְׁבָה יוֹכֵל לְבַטֵּא אֶת הַזְּהִדְהוֹתוֹ הָעֲמוּקָה עִם הַתּוֹרָה וְהַמִּצְוֹת וְיַחַד עִם זֹאת לְקַבֵּל הַדְּרָכָה וְשִׁפּוֹל שִׁיטְבוֹ אֶת מִצְבוֹ.

יְהִי רִצּוֹן שֶׁמִּסִּירוֹתְךָ לְבִירֹר הַלְכוֹת אֵלּוֹ תוֹסִיף קֶרֶן תְּקוּוּהָ וּמִרְפֵּא לְמַתִּיּסְרִים בְּנִפְשָׁם, שִׁיִּרְאוּ עַד כִּמָּה שְׂאֵלוֹתֵיהֶם וּמִצְוֹתֵיהֶם חֲשׁוֹבוֹת בְּעֵינֵי הַתּוֹרָה וְלוֹמְדֶיהָ, וּמִתּוֹךְ כֶּךְ יִתְנַחֲמוּ וְיִתְחַזְּקוּ לְקַבֵּל הַדְּרָכוֹת טוֹבוֹת, וּמִתּוֹךְ הַהֵתְמוּדָדוֹת עִם הַסֶּבֶל הָאִישִׁי יִימְצְאוּ דְרָכִים לְיִשׁוּעַת הַפֶּרֶט וְהַכָּלֵל.

בְּבִרְכָה רַבָּה,

אַלִּיעֶזֶר מִלְּמַד

דברי ברכה

בוגר ישיבתנו "ברכת משה" במעלה אדומים, הרב יונתן רוזנצווייג הי"ו, רחש לבו דבר טוב, לייחד חיבור מיוחד להלכות רפואה הנוגעות למחלות נפשיות. אין ספק שמצוקתם של הסובלים מבעיות נפשיות דורשת התייחסות הלכתית מיוחדת, שכן היא אינה דומה למצוקתו של חולה במחלה גופנית. גם אם היא נראית יותר קלה, לפעמים היא באמת יותר חמורה. דרושה הבנה מקצועית ורגישות אנושית עמוקה כדי להורות הלכה בענינים אלה. הרב יונתן עמל להביא את כל ההתייחסויות הרלוונטיות ברחבי הספרות ההלכתית, והוסיף להם תובנות ושיקולים חשובים משלו. חיבורו זה יעשיר בלי ספק את הידע של מורי הלכה, ושל כלל לומדי ההלכה ומקימייה באהבה. יהי רצון שיקויים בנו מקרא שכתוב "והסירותי מחלה מקרבך", והלימוד בנושאים אלה יהיה בבחינת דרוש וקבל שכר.

יצחק שילת

ארגון רבני צהר
צהר לאתיקה

הרב יובל שרלו
ראש תחום אתיקה בצהר
טל. 7906483-052
ycherlow@gmail.com

רחוב המלאכה 1
71520 לוד
טל. 0523286269
08-9152280 פקס

office@tzohar.org.il
www.tzohar.org.il

בס"ד אלול תש"פ

חלק מהותי מעולם ההלכה הוא ההתמודדות עם גילויים חדשים. המצאת החשמל, כלי התחבורה, משמעות הקניינים ברשת האינטרנט, המחקר הכימי והביולוגי וכד' – מהווים קרקע פורייה לסוגיות הלכתיות, המשך מסירת התורה מדור לדור, והחלתה על האופקים הנפרשים בפנינו. גילויים חדשים, וחשיפת דברים שהעולם הכיר קודם לכן בצורה מצומצמת, אינם נוגעים לסוגיות טכנולוגיות בלבד, אלא גם לנושאים הקשורים כנפש או בחברה: המדינה המודרנית והשלטון הדמוקרטי, זכויות האדם, מקומה של האומנות והתרבות בחיי האדם ועוד נושאים מגוונים רבים.

אחד משינויי התודעה המשמעותיים ביותר שחלו במאתיים השנים האחרונות הוא ההכנה העמוקה יותר של נפש האדם. הפסיכולוגיה, הפסיכיאטריה, מדעי המוח, הגנטיקה – כל אלה חשפו אותנו לעומקים פחות גלויים של המתחילל בפנימיותו של האדם, והמהווים מניע לפעולותיו. גילויים אלה פותחים עולמות שלמים בפני ההתייחסות ההלכתית: בחירתו ההופשית של האדם וקיומו של "אונס פנימי"; הבחנה בין הקפדה מבורכת כמצוות, ובין OCD והמשמעות ההלכתית של הבחנה זו; מצבים דמנטיים ומשמעותם ההלכתית, ועוד אין ספור נושאים שעולים תדיר על שולחנם של רבנים.

כבר מיסודה הכירה ההלכה כמצבים נפשיים שונים. התנ"ך עוסק ברוח א-לוהים הרעה ששרתה על שאול המלך, ובקשר שבין הניגון ובין הרוגע הנפשי, כמו גם בתהליך קריסתו של האדם המתואר בסוף ספר קהלת; המשנה והגמרא עסקו בשוטה, במי שאחזו בולמוס (יומא פ"ה מ"ו) או קרדיקום (גיטין פ"ז מ"א); בהגדרות של אונס ורצון, שוגג ומזיד, ויצקה את היסודות הבסיסיים לדיון הלכתי בסוגיות אלה. קיומו של רקע רחב של עקרונות הלכתיים מוליד את הצורך ואת האפשרות לכונן משנה הלכתית מסודרת ביחס לכל ההכנות המתחדשות של נפש האדם.

הרב יונתן רוזנצוויג הי"ו מניח בפני לומד התורה את פרי עמלו בסוגיות אלו. לפנינו חיבור שעוסק בנושאים המגוונים בתחום המפגש שבין ההלכה ובין מדעי הנפש, שהעולם התורני הייב להידרש להם. זהו ספר המתייחד בדיוק הנושאים שבו הוא עוסק, בשפע המקורות – ממקורות היסוד ועד דברי גדולי האחרונים ורבני דורנו, וכיובל הכרעה

ארגון רבני צהר
צהר לאתיקה

הרב יובל שרלו
ראש תחום אתיקה בצהר
טל: 052-7906483
ycherlow@gmail.com

רחוב המלאכה 1
71520
טל: 0523286269
פקס: 08-9152280

office@tzohar.org.il
www.tzohar.org.il

בסוגיות הרבות העולות לדיון. התכנית המוכרת היטב מאחד מראשוני הספרים מסוג זה – שמירת שבת כהלכתה – של כתיבת הלכה התוכה ומתהתיה הצגת הדיון בהיקפו הרחב ביותר, הופך את הספר הן למקור הלכתי לנוקטים לו, והן לתלמוד תורה ודיון תורני בכל הסוגיות הנוגעות בכך.

עברתי כמעט על כל הכתוב בו, והדברים נראים מכוונים לתורת אמת, בין בדרכי הלימוד והפולפול בנושאים השונים, ובין במסקנות, שפעמים רבות מאפשרות יותר מדרך הלכתית אחת בתוך גבולות הגיזרה המובהקים שלה.

הספר מעיד על הבנה עמוקה של הסוגיות, על שליטה בכל מכמני התורה, על הקר עמוק בתורת הנפש, ועל יכולת הנגשה והבהרה לתלמידי חכמים מחד גיסא, ולציבור הרחב מאידך גיסא. זהו ספר הלכתי שנכנס בשערים שנקבעו ביסודות ההלכה ובונה את ארמון התורה בסוגיות יסודיות מעין אלה. תרומה מיוחדת יש בו לנפגעי הנפש השונים, שמוצגת בפניהם הדרכה הלכתית ראויה בנושאים המטלטלים של הייהם.

יישר כוח גדול לרב יונתן, וברכה כי חיבורו מאיר העיניים יגשים את התקוות שטמונות בחיבורו, יגדיל תורה ויאדירה, וישמש מורה דרך לפסיקה הלכתית וכיאורה במפגש שבין תורת ה' ובין עולם הנפש המורכב והמסובך של האדם.

י"ב תש"פ

תוכן העניינים

מבוא	יז
הקדמה	כג
פרק א: השוטה והשטות בהלכה	1
פרק ב: גדרי חיוב ופטור במצוות לסובלים ממחלות נפש	19
פרק ג: הטיפול הפסיכולוגי והפסיכיאטרי	50
פרק ד: הלכות תפילה ובית הכנסת	68
פרק ה: הלכות ברכות	83
פרק ו: ברכת הגומל למי שהבריא מחולי הנפש	88
פרק ז: הלכות שבת	96
פרק ח: הלכות יום הכיפורים	122
פרק ט: הלכות מועדים	134
פרק י: הלכות כשרות	148
פרק יא: הלכות משפחה וצניעות	152
פרק יב: הלכות כיבוד אב ואם	181
פרק יג: הלכות אבלות	187
פרק יד: הלכות לשון הרע ורכילות	190
פרק טו: הלכות שונות	196
נספח א: הגדרת שוטה	222
נספח ב: תיאור מקרים של חולי הנפש בספרות הרבנית	272
נספח ג: גדרן של מחלות רוח למיניהן במקורות ושמותיהן בזמננו	284

נספח ד: חולי נפש כחולים שיש בהם סכנה.....301
נספח ה: מעמד חולי הנפש כחולי שיש בו סכנה339
נספח ו: חולי הנפש כחולי שאין בו סכנה.....375
נספח ז: אין הולכין בפיקוח נפש אחר הרוב.....427
נספח ח: פתי.....477
נספח ט: טבלה שימושית לפסיקה הלכתית במחלות והפרעות נפשיות.....485

מפתח נושאים.....500
מפתח הפרעות.....507
מפתח מונחים באנגלית.....511

מבוא

הרב יונתן רוזנצוויג

הללויה, אודה ה' בכל לבב, בסוד ישרים ועדה.

בסייעתא דשמיא גדולה, שמח אני להציג בפני הציבור ספר זה שאני ועמיתי ד"ר שמואל הריס קראנו לו "נפשי בשאלתי". ספר זה הוא פרי עבודה מאומצת של כארבע שנים. הרעיון לכתוב אותו התחיל כאשר בהיותי רב קהילה בבית שמש נשאלתי שאלות הלכתיות הנוגעות לממשק שבין הלכה לבריאות הנפש, וגיליתי שתשובות ברורות לשאלות אלו אינן בנמצא. עד היום, ולמרות המודעות ההולכת וגוברת לתחום בריאות הנפש, לא מצאנו ספר שמאגד בתוכו תשובות לשאלות ההלכתיות העולות חדשים לבקרים מפי אלו שמתמודדים עם אתגרים לא פשוטים אלו. לא זו בלבד, אלא שגם רבנים ופוסקים גדולים אינם תמיד מודעים למחקר הפסיכולוגי והפסיכיאטרי, לשינויים שמתרחשים בעולם זה מפעם לפעם ולמציאות הטיפולית שאיתה מתמודדים אנשי המקצוע. כתוצאה מכך, היכולת לענות תשובות הנותנות מענה נכון וראוי זקוקה לעידוד וחיזוק גדול.

כתיבת הספר לא הייתה פשוטה. קשה לכתוב ספר ראשון מסוגו, ואך טבעי הוא שכשפותחים פתח כפתחו של אולם לסוגיה שעד עתה ישבה לה בקרן זוית, הדבר ילווה בשימת דגשים לא נכונים, הסתמכות על עובדות שנויות במחלוקת ולפעמים גם בטעויות של ממש. אף על פי כן, ניסינו כמיטב יכולתנו להישמר מכל אלו. בתחילה ישבנו אני וחברי הטוב, ד"ר הריס, במשרדו שבדרך בית לחם שבירושלים מדי שבוע ולמדנו יחד את הנושא. כשרנו בנושאים אלו מהצד ההלכתי, הייתי אני המורה והוא והתלמיד, ופעמים רבות התהפכו היוצרות, וישבתי אני כתלמיד

לפני רבו על מנת ללמוד את נושא בריאות הנפש מהצד המקצועי. כך עשינו במשך כשנתיים. בתקופה הזו אספתי את כל החומר הכתוב בנושאים הללו שיכולתי למצוא וכן כתבתי את עיקרי הנספחים של ספר זה, המהווים את הבסיס הלמדני וההלכתי לשאלות ההלכתיות שמובאות בפרקי הספר. לאחר שלמדנו את הדברים מתוך יישוב הדעת, והסכמנו על האופן שבו יש לתרגם את מושגי ההלכה העתיקים לשפה הקלינית העכשווית, ישבתי לכתוב את פרקי הספר, על סעיפיהם הרבים, הלכה למעשה.

לאחר ששיקעתי בספר את כל החומר הכתוב הידוע לי, ואף יצרתי פרקים בספר העוסקים בהגדרות הבסיסיות של תחום בריאות הנפש מתוך הלימוד המשותף עם ד"ר הריס, באנו לידי החלטה נוספת: בקשה מגדולי פוסקי דורנו לחוות את דעתם על הנושאים שבספר. שתי סיבות גרמו לנו לעבור בין פוסקי ההלכה מכל הקשת האורתודוקסית: א. העובדה שמדובר בנושא חדש שעדיין לא נכתבו עליו הררים של חומר מצריכה את שיקול דעתם העדין של פוסקי ההלכה הותיקים והמנוסים; ב. בנושאים שלא נכתב עליהם רבות, יש צורך בסמכות הלכתית כדי שהדברים יתקבלו, הן על דעת הציבור והן על דעת רבנים אחרים. כיוון שרצינו שהספר יהווה עזר וסיוע – ולא מקור למחלוקת והתנגדות – ביקשנו מרבנים מפורסמים לתרום את חלקם בפסיקת הלכה לספר זה. בכך עשינו כמיטב יכולתנו שכל אדם, מכל קהילה, יוכל לסמוך על האמור כאן.

כד בכד פנינו גם לאנשי מקצוע בתחום בריאות הנפש כדי שיעברו על חלקים מהספר ויחוו את דעתם לגבי כמה מהנחות היסוד הרפואיות והטיפוליות המוזכרות. שאלנו פסיכיאטרים ופסיכולוגים, עובדים סוציאליים ודיאטנים, רופאים ומרצים באוניברסיטה. כמובן, יודעים אנו כי תמיד יהיה מי שיאמר: "אבל באמת היה לכם להתיעץ עם פלוני או עם אלמוני, וחבל שדעתו לא ניתנה". לצערנו, היה גבול ליכולת ההתייעצות, ובסופו של דבר אלו שהסכימו לתרום מזמנם הם גם אלו שדעתם השפיעה על הכתוב כאן. מן הסתם תהיינה דעות מקצועיות שתבטאנה עמדות אחרות מהמוזכר בספר זה, ובמהדורה שנייה שבעזרת ה' עוד תצא, נשמח גם להביא אותן. המטרה המרכזית של העבודה הזו הייתה ליצור ספר בר-סמך, ספר שיהיה ביכולתו לא רק להביא מידע עדכני ומדויק הן לרבנים והן למטפלים, אלא גם להביא לקרמת הבמה את השיח על בריאות הנפש. כפי שהיטיב ידידי ד"ר הריס להסביר בהקדמתו, ציבור המתמודדים עם בעיות בבריאות הנפש הם הקהל החשוב ביותר של הספר, ולמענם הוא נכתב. אם יש תוצאה אחת חשובה שאני מקווה שהספר הזה יביא לה, זוהי הפרכת הסטיגמה. השוני הגדול ביותר בין אלו החולים בחולי הגוף לאלו החולים בחולי הנפש הוא שהראשונים מקבלים תמיכה בלתי-מותנית לכל אורך

התמודדותם, ואילו האחרונים נאלצים להיאבק לא רק במחלתם אלא גם בשיפוטיות הנלווית אליה, לעיתים גם מצד משפחה וחברים. אני מקווה שספר זה יסייע לחברה הדתית להכיר במחלת הנפש כחולי "לגיטימי", ונוכה להכיל את החולים הללו בקרבנו, וכתוצאה מכך להיטיב את הטיפול בהם.

* * *

לעיל כתבתי שתהליך כתיבת הספר לא היה פשוט. ברצוני להרחיב בכמה נקודות בנוגע לאופן הכתיבה ותוכן הדברים, כדי שהקורא ידע כיצד להתייחס לכל האמור. ראשית, במידה מסוימת היה צורך "להמציא" שפה הלכתית חדשה על מנת לדבר על בריאות הנפש בצורה מועילה ומדויקת. הקושי הטמון כאן נובע מהעובדה שבכל עת ששאלנו אנשי מקצוע שאלה הנוגעת להפרעה או מחלה נפשית כזו או אחרת, תשובתם הייתה אחידה בכל פעם: "הכל תלוי מקרה, כל מקרה נידון לגופו". העובדה שבשונה מחולי הגוף, המטפלים בחולי הנפש מתקשים לייצר "כללים" שעל פיהם ניתן לפסוק פסיקות כלליות, מקשה על כתיבה הלכתית, שביסודה אוכייקטיפיקציה של המקרה הפרטי ויצירת כלל שניתן להשליך ממנו הלאה.

לאחר עמל ומחשבה רבים וניסיונות חוזרים ונשנים לכתוב בסגנון כזה או אחר, החלטנו על כתיבה תיאורית-עקרונית. כלומר: כל סעיף מתאר מקרה מסוים, אך המקרה המסוים מספק מעין קרש קפיצה למקרים אחרים, שכן דרכו נחשפים העקרונות שמביאים לפסיקה. מתוך המקרה המסוים, ניתן ללמוד כיצד לפסוק גם במקרים דומים אך שונים שמתחדשים מדי יום ביומו. נקודה זו חשובה מאוד להבנה, בעיקר לרבנים המעיינים בספר זה. חשוב להדגיש: אין לדמות מקרה למשנהו. עצתנו לרב המחפש תשובה בספרנו היא לדלות מכאן אך ורק את עקרונות הפסיקה. את הפסיקה הלכה למעשה יש לעשות אך ורק לאחר התייעצות הן עם שואל השאלה והן עם הרופא המטפל (בהסכמת המטופל, כמובן). תקוותנו הגדולה היא כי ספר זה יעודד שיתופי פעולה מהסוג המוזכר ויחזק את הקשר הרציף בין רבנים ומטפלים.

שנית, אחת הברכות הגדולות שבהן נתברך ספר זה הוא הבאת פסקיהם של גדולי תורה החיים ופועלים בינינו. אולם חשוב להדגיש כי את כל הסברות וניתוחי הסוגיות המוזכרים בהערות השוליים כתבתי אני, למעט אם נכתב בצורה מפורשת אחרת, ואין ליחס אותם לפוסקים המוזכרים. כאמור, במקום שפוסק הביא מקור או סברה (ולא רק פסיקה), הדבר הוזכר בצורה מפורשת בצמוד לפסיקתו.

שלישית, בספר זה ישנם כמה נושאים שמתאים להביא אותם בשני פרקים שונים של הספר. כדי לסייע ביד הקורא, הבאנו אותם בשני המקומות, וכתוצאה מכך ישנה כפילות מסוימת בכמה מהסעיפים בפרקי הספר. אף על פי כן, כדאי לקרוא במלואן את הערות השוליים בשני המקומות, כי לפעמים נוספו פרטים רלוונטיים במקום אחד שלא הוזכרו במקום השני.

* * *

ספר זה לא היה יכול להיכתב ללא עזרתם של רבים, וחובה עליי להודות על הטובה הגדולה אשר גמלוני.

ראשית, חוב גדול יש לי כלפי מורי ורבי בתחום בריאות הנפש, ידידי ורעי משכבר הימים ד"ר שמואל דוב הריס. אין קץ ליגיעה אשר יגע כדי שכל המידע שבספר הזה יהיה מדויק, ולפעמים העמידני אפילו על קוצו של יו"ד, על טרמינולוגיה כזו או אחרת, והכול כדי שגם אנשי המקצוע המעיינים בספר ימצאו שפה השווה לכל נפש. ד"ר הריס הקדיש שעות רבות, על חשבון זמנו הפרטי, ועבר על כל פרקי הספר. בלעדיו, ספר זה לא היה אלא דבר שלא בא לעולם, מחשבה טובה שלא הייתי יכול לצרפה למעשה. אני אסיר תודה על חברותו הטובה ועל תרומתו הייחודית ליצירת ספר זה.

שנית, צריך אני להודות למורי ורבותיי, פוסקי הדור ומנהיגיו, שהקדישו לי ממרצם ומזמנם למרות הטרדות המרובות המונחות על כתפיהם. זכיתי לקיים את דברי התנא יוסי בן צרידה: "הוי מתאבק בעפר רגליהם, והוי שותה בצמא את דבריהם" (אבות א, ד). למען ירוץ הקורא בקריאת הערות השוליים, נמנעתי מלסרב אותם על ידי קשירת כתרים ותארים לרבנים גדולים אלו, אך כאן אמנה אותם בשמותם, ועם תואר מכובד ומלא כיאה וכיאות (בסדר א"ב):

הגאון הרב אליהו אברז'ל שליט"א, הגאון הרב יעקב אריאל שליט"א, הגאון הרב ברוך גיגי שליט"א, הגאון הרב רא"ם הכהן שליט"א, הגאון הרב יהודה הרצל הנקין זצ"ל, הגאון הרב מרדכי וויליג שליט"א, הגאון הרב אשר וייס שליט"א, הגאון הרב יצחק זילברשטיין שליט"א, הגאון הרב דב ליאור שליט"א, הגאון הרב אליעזר מלמד שליט"א, מורי ורבי הגאון הרב נחום אליעזר רבינוביץ זצ"ל הריני כפרת משכבו, מורי ורבי הגאון יצחק שילת שליט"א, הגאון הרב צבי שכטר שליט"א, הגאון הרב יובל שרלו שליט"א. לא אמנע מלהזכיר את הפגישה המחכימה שזכיתי לקיים עם הרב אילעאי עופרן שליט"א בענייני הספר.

שלישית, חייב אני תודה גדולה אף לאנשי המקצוע בתחום בריאות הנפש, וכן לאנשים ונשים שעזרו לי בהבנת הפרעות מסוימות והשפעתן. מקווה אני שאיני שוכח אף אחד ואחת מהם, ואם שכחתי – עמם הסליחה והמחילה, ואבקש שיעמידוני על טעותי, ונזכירם בעזרת ה' במהדרה השנייה. ואלו הם שתרמו את תרומתם המוערכת לספר זה (בסדר א"ב):

ד"ר סיני אורן (פסיכיאטר), ד"ר אסתר אלטמן, הגב' שני אנגל ינובר (דיאטנית קלינית בתחום הפרעות אכילה), ד"ר מאיר אקשטיין (פסיכולוג), הגב' רחלי באס (פסיכותרפיסטית המתמחה בפגיעות מיניות), ד"ר רייצ'ל בכנר, מר גרשום גבירצמן (מתמחה בפסיכולוגיה קלינית וחינוכית), ד"ר ג'פרי גולץ, ד"ר רותי גיסר, הגב' נעמי דסאוור, הגב' רחל הורביץ (פסיכותרפיסטית), ד"ר אליזבת וינריט, הגב' חנה וייסמן (דיאטנית), ד"ר גדעון וינטר, ד"ר יוני יהודה (פסיכותרפיסט), הרב מתן ואלישבע לוי (מטפלים מוסמכים בשיטת tat), פרופסור יוסי לוי-בלז, ד"ר טל-לי כהן אביב, עו"סת הגב' גלוריה מוסנקיס, מר אלון סלומון זאדה (פסיכולוג קליני וחינוכי), ד"ר ויקטור פורנארי, הגב' אלומה פלורסהיים, הגב' ג'ודי קראסנה, הגב' טלי רוזנבאום (מטפלת מינית), הרבנית אמירה רענן, מר דוד שוורץ, פרופ' ישראל שטראוס, ד"ר מרדכי שיפמן.

ברצוני להוסיף תודה מיוחדת לנתן ומרים פרידמן-זוסמן, לגיטי וארי ורטנטייל, וכן למר ג'ף רובין, על תמיכתם המשמעותית בי לאורך השנים, שבלעדיה לא הייתי יכול לברך על המוגמר.

ספר זה מוקדש למורי ורבי הרב נחום אלעזר רבינוביץ זצ"ל, הריני כפרת משכבו. בעיצומה של שנת תש"פ, בעוד מגפת הקורונה משתוללת בחוץ, נלקח מאיתנו מורי ורבי זה, שכל דרכי בפסיקת הלכה – ממנו היא. אין אני יכול אפילו להתחיל להעלות על הכתב את הכאב העצום שחשתי עת השיב נשמתו לבוראו בשיבה טובה ואת החיסרון העצום שאני מרגיש מאז אותו יום. מי ייתן לנו תמורתו. לו היה עדיין בחיים וכוחו כמותניו, לא הייתה שאלה בספר זה שלא הייתה עוברת תחת עיניו הבוחנות. חודשים ספורים לפני פטירתו זכיתי לבקר בביתו וסיפרתי לו על הספר שאני כותב. הרב אמר לי שמדובר במיזם חשוב מאוד ואיחל לי הצלחה. ביקשתי מהרב שיכתוב דברי ברכה לקראת הוצאת הספר, והרב השיב שישמח להיענות לבקשתי כשאסיים את מלאכת הכתיבה. לצערי לא זכיתי לקבל את ברכתו, חבל חבל על דאבדין ולא משתכחין. אף על פי כן, מלבד מה שהבאתי מפסקיו ככל אשר השיגה ידי, אין ספק כי ספר זה כולו לא היה יכול להיכתב לולא הזמן שזכיתי לשהות במחיצתו. ויהי רצון שיהיו דברי התורה שבספר זה לעילוי נשמתו הטהורה.

תודה רבה להוצאת מגיד, לרב ראובן ציגלר ולאריה גרוסמן על האמון שנתנו בי ובספר הזה, ועל העבודה וההשקעה המרובות. על המלאכה ניצחה אפרת גרוס, ואני חב לה תודה גדולה על שלא חסכה עמל כדי להוציא דבר מתוקן מתחת ידיה. כמו כן, תודתי שלוחה לרב משה גרוס, חברי משכבר הימים, על העריכה הלשונית, לרב ינון חן על הגהת הספר, לרב אייל רזניקוביץ על המפתחות המסודרים, לרב אליהו משגב על הכריכה הנפלאה ולרינה בן גל על העימוד. אשתי אילנה, וילדיי בת-ציון, יצחק, הדס, אריאל ונאוה הם הבסיס האיתן שעליו בנויים חיי. שלי ושלכם – שלהם הוא. תודה לכם על כל תמיכתכם לאורך השנים. ויהי רצון שתשרה ברכה במעשה ידינו.

יונתן רוזנצוויג

אדר שני תשפ"ב, בית שמש

הקדמה

ד"ר שמואל הריס

כבר מהיום הראשון של לימודי הרפואה, מלמדים ומזהירים את פרחי הרפואה לטפל לא רק במחלות אלא בעיקר באדם הסובל. אין תחום שבו אמירה זו רלוונטית יותר מאשר תחום בריאות הנפש, שבו אישיותו של האדם, גידולו, אמונותיו, מערכות היחסים ותפיסות החיים שלו קובעים כיצד הוא חווה, מתמודד ובסופו של דבר מתגבר על צערו הנפשי.

הדבר נכון במיוחד בקהילה התורנית, שבה לא מדובר רק באמונה פילוסופית אלא באותה מידה גם ביישום מעשי. ההלכה היא השפה והמדיום שבאמצעותם יהודים שומרי מצוות מתייחסים ומגיבים לנסיבות החיים, והיא שעוזרת לנו להבין ולנווט הן את השמחות והן את האתגרים שהבורא מציב בפנינו.

ספר זה הוא תוצאה של חברותא עם מורי וחברי הקרוב הרב יונתן רוזנצוויג, והוא מבקש להתייחס לתחום הלכתי שבעבר לא זכה להתייחסות נרחבת. יש לכך סיבות מובנות – תחום בריאות הנפש אינו מדע מדויק, וההמשגות, למרות ההתקדמות, נותרות לא מדויקות, מה שמקשה על הגדרות והחלטות הלכתיות ברורות. נוסף לכך, ייתכן שהסטיגמה הקשורה לבריאות הנפש הניאה רבים מלפסוק בתחום שנחשב מאתגר, מעורר חששות ופחדים, ובסופו של דבר פשוט לא מובן על בוריו לרבים. תקוותנו היא שעל ידי התייחסות לנושאים הלכתיים מכל הקשת של תחום בריאות הנפש, לספר זה יהיה ערך מעשי מידי לרבנים, אנשי מקצוע בתחום בריאות הנפש ובעיקר לסובלים ממחלות נפש, לתומכיהם ולמטפלים בהם.

מעבר לכך, כוונתנו לחזק את אלו הסובלים מכך, לתת אישור לתחושותיהם, להבהיר שהנושאים הללו אמיתיים וכי ההלכה מכירה ומתייחסת אליהם ככאלה. בכך לא זו בלבד שתהיה בספר זה תרומה לעולם ההלכה, אלא שהוא גם יסייע בהפחתת הסטיגמה הקשורה למחלות נפש.

נשמח במיוחד אם ספר זה יעודד אחרים להצטרף ולהמשיך בדיון חשוב זה – דיון שלצערנו הופך להיות רלוונטי יותר עם הזמן.

ברצוני להודות לרב רוזנצוויג על ידידותו, הן כתלמיד והן כחבר. היו אלו זכות ותענוג גם יחד לבלות את השנים האחרונות בעבודה על הספר הזה, ואני מצפה לעוד שנים רבות של מיזמים חשובים יחד בשירות כלל ישראל. לאשתי, אילנה אביבה, שתמיד העניקה תמיכה איתנה לכל המאמצים שלי – וקל וחומר כשמדובר בענייני תורה, קדושה ועזרה לזולת: שנזכה יחד להמשיך ולבנות בית שמגלם את כל הערכים הללו. ולבסוף מודה אני לריכונו של עולם שמברך אותי מדי יום ביכולת לסייע ביד ברואיו ללמוד את תורתו.

ד"ר שמואל הריס

אדר שני תשפ"ב, ירושלים

פרק א

השוטה והשטות בהלכה

במקומות רבים מתייחסת ההלכה למעמדו של השוטה¹. בפרק זה יובאו מסקנות סוגיית הגמרא במסכת חגיגה² בעניין הגדרתו של השוטה, על פי דיוני האמוראים, הראשונים, האחרונים והפוסקים. כאן יש להדגיש כי כל האמור להלן מתייחס דווקא לעניין חיובו של אדם במצוות התורה, ואינו מתייחס ליכולתו של אדם לבצע קניינים או למצב שפיתו לעניין הלכות גירושין וכדומה.

הדברים בפרק זה יובאו בקצרה, בדגש על הלכה למעשה, והרחבה מסוימת תבוא בהערות השוליים. לדיון מלא ומפורט יש לעיין בנספחים שבסוף הספר³.

1 בספרות חז"ל מצאנו מקומות רבים מספור שבהם מוזכר השוטה, ולא נוכל למנות את כולם. מכל מקום, נביא כאן את אזכורו במשנה, כדי להמחיש את הנושאים המגוונים שלגביהם שייך לעסוק במעמדו של אדם כשוטה: תרומות (א, א), עירובין (ג, ב), ראש השנה (ג, ח), מגילה (ב, ד), חגיגה (א, א), יבמות (ד, ו; ז, ה), גיטין (ב, ה-ח), בבא קמא (ד, ו; ב-ד, ח, ד), שבועות (ו, ד), מנחות (ט, ח), חולין (א, א; ו, ג), בכורות (ז, ו), ערכין (א, א), מעילה (ו, ב), פרה (ה, ד), טהרות (ג, ו; ה, ח; ו, ו), נדה (ב, א), זבים (ב, א).

כדי לבחון את מגוון הנושאים ההלכתיים שכלפיהם שייך לדון במעמד השוטה, יש לראות באנציקלופדיה הלכתית רפואית (ז, 575-604), באריכות אך בתמצות.

2 ג, ב-ד, א, ושם מובאת התוספתא ממסכת תרומות (א, ג) המונה ארבעה סימנים לשוטה, ובגמרא מבוארת מחלוקת רבי יוחנן ורב הונא: לדעת רבי יוחנן החלת שם שוטה שייכת אף במי שעושה אך ורק אחד מן הסימנים המוזכרים שם, ואילו לדעת רב הונא יש צורך בעשיית כולם (וראו שם בגמרא, ובירושלמי תרומות [א, א], שדנו בהבנת שיטותיהם).

3 נספח א: "הגדרת השוטה"; נספח ח: "פתי". וראו גם בספר משפטי הדעת, ובשיעורי תורה לרופאים (ג, רד).

הגדרת שטות

א. על פי הגישה ההלכתית לשטות, השוטה אינו נידון על פי הגדרה פילוסופית-מושגית, אלא על פי המעשים שאותם הוא עושה. על כן, אין החלת גדר של שטות על האדם תלויה בוידוא העובדה שאותו אדם אכן לוקה במחלה נפשית בעלת הגדרה מובחנת וברורה, אלא מעשי השטות עצמם הם סיבה מספיקה מבחינה הלכתית להחלת מעמד זה⁴.

4 ספרות חז"ל ידעה להפריד בין הגדרה מהותית-עקרונית של שטות לבין הגדרה הלכתית-מעשית שלה. בספר הילד החרגי והחינוך המיוחד (עמוד 99), הביא רחמים כהן-מלמד רשימה של הגדרות מספרות האגדה (בעיקר): "השוטה אין בו ערמוניות ואינו יודע לפתות, אינו מבין דבר מתוך דבר, וקושר דברים שלא כהלכה, ולפיכך אינו מתוחכם במשא ומתן ובמסחר. אין היגיון בסולם העדפותיו... קשה עליו התכונן לטווח רחוק... השוטה כתינוק הוא תם..." (ושם בהערות מוזכרים כל המקורות להגדרות הללו). תיאורים אלו הם תיאורים כלליים ומהותיים, ואינם עוסקים בזיהוי השוטה וקביעת תנאים לשם החלת גדר זה על האדם. לעומת כל הנ"ל, עולם ההלכה, במקום התמקדות בתיאורים מהותיים של השוטה, מתמקד במאפיינים ההתנהגותיים של השטות, ואינו מנסה לחדור אל תוך נבכי נפשו של האדם כדי לקבוע אם אכן דעתו פגומה.

מעניין לציין את המובא בשו"ת מכתב סופר (אבהע"ז, א), הסבור שבעניין זה עצמו נחלקו רבי יוחנן ורב הונא: "דרב הונא סבירא ליה דאין דין השוטה אלא מי שנפגע במוחו מקור השכל הכללי, אבל מי שמשטתה בדבר אחד מסיבה חיצונית כגון התגברות מרה שחורה וכיוצא בה מחולי הגוף, אף על פי שממילא עושה מעשים אשר לא יעשום... מכל מקום... כיון שמקור שכלו לא נשחת בשורשו מקום המוח אין זה בכלל שוטה האמור מהלכה שאינו בכלל מצוות ואין קניינו קניין. ורבי יוחנן פליג וסבירא ליה יהיה מאיזה סיבה שיהיה, כיון שעל כל פנים הגיע חוליו לבלבל דעתו ושכלו עד שלא נשאר בו לבחור בטוב ולהכריח טבעו לבלתי עשות מעשים אשר לא יעשו מבר דעת, הרי זה שוטה לכל דבריו".

המכתב סופר מסביר שרב הונא דרש שיהיו בשוטה כל הסימנים כולם משום שלדעתו ההלכה אכן דורשת לעמוד על נבכי נפשו של האדם ולברר אם מקור שכלו אכן הושחת באופן משמעותי. על כן, אי אפשר להסתפק אך ורק במעשה שטות אחד, אף אם נעשה דרך שטות. אך יש להדגיש כי גם לדעת רב הונא, ניתן להחיל על האדם גדר של שוטה אם עשה מעשה שטות מובהק, וכגון "מאבד מה שנותנים לו, שאפילו שוטה שבשוטים וכו'". לעומתו, רבי יוחנן סבור שאין לנו צורך לדעת ששכלו נשחת, באופן משמעותי, אלא רק שמעשיו הם כאלו המתאימים למעשיו של השוטה, ואין זה משנה מה מקור החולי, כי מכל מקום ברור שהשכל אינו מסוגל לעצור חולי זה, וידיעה זו מספיקה לצורך החלת שם שוטה.

אם כן, אף שברור שהשטות מקורה בשכל (וכמו שכתב הרמב"ם בפרקי משה [מאמר כג]: "השטות הוא ערובו של תמידי בלי קדחת"), מכל מקום, אין אנו צריכים להכיר בכך בצורה מובהקת על מנת להחיל גדר זה. נקודה זו – שאין לנו צורך לדעת את מקור החולי באופן מדויק, אלא די לנו להכיר בכך שמעשיו של האדם שלפנינו הם מעשים של שטות – מודגשת היטב בדברי הרב משה מרדכי פרבשטיין, בספר משפטי הדעת (תחילת פרק ג): "שוטה" אינו מושג הזהה ל'חולה נפש'. שוטה הוא כל מי שנשתבשה דעתו, ונפגעו אצלו תהליכי המחשבה או ההתנהגות. שיבוש זה יכול לקרות מסיבות שונות: מחמת מחלת נפש, מחמת 'רוח רעה', מפגיעה מוחית,

השוטה והשטות בהלכה

ב. מעשי שטות גמורה הם מעשים הנעשים בעליל ללא סיבה הגיונית⁵, או שהסיבה שנותן להם מי שנוהג במעשים אלו מבוססת על תפיסת מציאות שבעליל איננה מקבילה למציאות הנראית לעין, וכפי שקורה לעיתים קרובות

ממחלות זקנה, או מכל סיבה שהיא – ואין כל הבדל הלכתי בדבר. ההלכה העוסקת בשוטה אינה מתייחסת, לרוב, לסיבה שגרמה לשטות אלא לתוצאותיה.”

הדוגמאות לכך רבות מספור. לדוגמה, אדם שאינו אוכל לאורך זמן בצורה המסכנת חיים סובל מעניין נפשי כלשהו, אלא שלפעמים קשה לאבחן במבט ראשון ממה הוא סובל: האם מדיכאון, מהפרעת אכילה או אולי מפסיכוזת? גם אם לא נצליח לאבחן בצורה ברורה את הבעיה ברמה ההגדרתית, אין זה משנה את העובדה שמבחינה הלכתית אדם זה נחשב כסובל משטות ברמה כזו או אחרת, וההלכות השייכות בשוטה יהיו שייכות בו.

5 לרוב הפוסקים, הסימן המזהה העיקרי של השוטה הגמור הוא שלמעשי אין כל סיבה (ראו דברי הרמב”ם במורה הנבוכים ג, כה). בתבואות שור (שם, ס”ק מז) הגדיר כך את השוטה: “שנודע בבירור שאין סיבה לעשייה זו כי אם מחמת שטותו, ואפילו איכא למיתלי במילתא דלא שכיחא לא תלינן”. אף ביד דוד (פסקי הלכות, חלק א, ס”ק קסז) כתב: “ולי נראה דהיכא דעושה דבר אחד בבירור מחמת שטות והשתבשות דעתו נגד דעת כל העולם ואין לנו בשום דבר לתלות בוודאי הוה שוטה אליבא דכולי עלמא ואין בזה שום מחלוקת כלל”. וכן כתב בחזון יחזקאל לתוספתא תרומות (א, ב): “וקעביד כן דרך שטות, כלומר: מבלי שום צורך”. כן הוא בשו”ת יהודה יעלה (סימן צג), ובשערי עזריאל (א, שער ג, סעיף ב), וכן כתבו הרב משה נחום ירושלימסקי (מובא בכתב העת הפוסק ושנה ד, עמוד שסג), ושו”ת קול יהודה (סימן נא) ובספר פסקי אליהו (חלק א, סוף קונטרס אהבי יש). ועוד עיינו בשו”ת נזר הקודש (סימן כא).

מטעם זה, ככלל יש לומר שמי שעושה מעשי שטות, אך עושה אותם מתוך ראייה מסוימת ומאורגנת של המציאות, אינו נחשב כעושה מעשי ללא צורך כלל ואינו נחשב לשוטה. וכן כתב בשו”ת חלקת יואב (א, כ): “כי ודאי אף שאדם יעשה ברצונו דבר שאנו רואין שהיא פתיות וטיפשות, כל זמן שנוכל למצוא צד איהו כוונה, אף שזה הכוונה הוא גם כן טיפשות ופתיות, מכל מקום לא נעשה שוטה בזה; דהרי אין לך שטות יותר ממי שאומר ‘כתבו גט’ ותיכף הלך והפיל עצמו מן הגג... דהגט כשר... לפי שיש עיקשי לב אם רואין שהם בצרה ממאסין חייהם ומאבדים עצמן אף שזה שטות שאין למעלה הימנו, עם כל זה אינו נעשה שוטה בזה כל שנמצא בו איהו רצון...”

וכך כתב גם בשו”ת אגרות משה (אבהע”ז א, קכ): “הנה לבד היתר זה יש גם לרון דאין להחשיבו שוטה כלל בזה שמחזיק עצמו למשיח כמו שלא נחשב מי שעובד עבודה זרה עין ואבן לשוטה, אף שוראי הוא שטות גדול להאמין בעין ואבן, אלא אמרינן דהוא פיקח ורשע ומחייבין ליה מיתה. וכמו כן זה שמחזיק עצמו למשיח, אף שהוא שטות גדול אין להחשיבו לשוטה, אלא דגאוותו היתירה הטעות שראוי להיות משיח. וממילא אפשר לרון עוד יותר שגם כל מעשי השטותים שנמשך מצד טעותו שהוא משיח שלפי דעתו הרעה הוא תיקון העולם אינם מחשיבים אותו לשוטה, דכל דבר שאדם עושה מצד חשבון איהו שיטה ודרך שמחזיק בדעתו, אף שהיא סכלות גדולה לא נחשב שוטה בזה, כדמוכח מעובדי עבודה זרה שהרבה מעשה שטותים עשו וכל דרכי האמורי שנאמרו בשבת דף ס”ז הם מעשה שטות, ויש להם דיני פיקח”.

וכך מסכם הרב משה מרדכי פרבשטיין במאמרו (רפואה אתיקה והלכה, א, “פסיכיאטריה והלכה – תשובות”, 213–223): “כאשר מחלת הנפש היא בדרגת חומרה כזו שלחולה אין קשר עם המציאות, ודעתו משובשת לגמרי, ברור שאין כל תוקף למעשי ואינו אחראי להם”. וראו בדברי הרב יצחק זילברשטיין (שיעורי תורה לרופאים, ג, ר). חשוב לציין שאדם הסובל מהפרעה

בחולים פסיכויטיים⁶. מי שנוהג במעשים מסוגים אלו, הוא השוטה הגמור שעליו דיברו המשנה והגמרא, ולדבר זה מסכימים רוב רובם של הפוסקים⁷.

טורדנית-כפייתית (OCD) אינו נכלל בכלל זה. אומנם, אם נשאל אדם זה אם הוא יודע מדוע הוא חייב לחזור על פעולות מסוימות, הוא יאמר שהוא מודע לכך שאין לכאורה סיבה הגיונית לדבר, אולם הוא גם יודע כי החזרה עצמה אכן מביאה להנמכת החרדה שאותה הוא חווה, ומבחינה זו מדובר בפעולה הגיונית לחלוטין, ומטעם זה אין הוא נכלל בכלל השוטים.

פרופ' ישראל שטראוס במאמרו (כנס הדיינים, תשע"ד, "השוטה והפסיכזה בהלכה בראי הקליניקה המודרנית", עמודים 267-286), מגדיר זאת כך: "קשה להגדיר את המושג שוטה, ונעשה שימוש במושג זה ביחס למציאויות שונות ורבות. השימוש הנפוץ ביותר של מילה זו מתייחס לתופעה הקלינית של הפסיכזה, ואמנם היא מתארת אותה בקירוב: המצב בו חסרה לאדם היכולת להבחין בין מציאות לבין דמיון. בגלל ליקוי רציני בבחינת המציאות ובהבנת מציאות זו, האדם הפסיכויטי יעריך בצורה לא נכונה תפוסות ומחשבות, ובעשותו כך, יסיק מסקנות לא נכונות לגבי המציאות החיצונית, למרות הוכחות כי המציאות היא שונה. לעיתים קרובות, מתלווה למצב זה מגבלה חמורה בתפקוד חברתי ואישי, אשר מתאפיינת בחוסר יכולת לתפקד כמצופה. בעוד המונח 'שוטה' נשאר קשור לפסיכזה, תיאור מדויק יותר של תופעותיו וכן יישומו לרפואה קלינית עכשווית אינם ברורים".

מדבריו יוצא שהשוטה הגמור הוא החולה הפסיכויטי, שכן החולה הפסיכויטי איבד את היכולת להבחין בין מציאות לדמיון, והדבר מביא לידי התנהגות חיצונית המתנגדת להיגיון הפשוט. נראה שהגדרה זו מקבילה לדברי הרמב"ם בהלכות עדות (ט, ט): "לא שוטה שהוא מהלך ערום ומשבר כלים וזורק אבנים בלבד", שכן אדם זה איבד כל קשר למציאות הפשוטה ומתנהג בצורה שערורייתית שאינה מתיישבת עמה ועם הנהוג שבעולם.

מכאן אנו למדים כי אף שהפוסקים הדגישו שכוונת המושג "דרך שטות" היא שעושה מעשיו ללא שום סיבה או צורך, הדבר איננו נכון לגמרי במקרה של החולה הפסיכויטי. פעמים רבות החולה הפסיכויטי אכן נוהג על פי היגיון מסוים, ומכלכל את מעשיו וצעדיו על פי תמונת המציאות שהוא רואה. אולם כיוון שאנו יודעים בצורה ודאית או קרובה לוודאית שתמונת המציאות שלו שגויה לחלוטין, הרי שכל מעשיו מתחילה ועד סוף נחשבים "ללא סיבה", שהרי אם היה מבין את המציאות על בוריה, היה גם הוא מגיע למסקנה שאין שום תועלת – ואדרבה, פעמים רבות יש נזק – במעשיו. אפשר לומר זאת גם אחרת: כיוון שיש הוכחות לכך שהמציאות שונה ממה שמצייר במחשבתו החולה הפסיכויטי, ממילא עצם הציור של המציאות בצורה אחרת ממה שנגלה לעינינו היא מעשה "ללא סיבה", וממילא חולה זה הוא בכלל השוטים.

ובאנציקלופדיה הלכתית רפואית (ז, עמודים 554-555) כתב: "כמו כן לא נאמרו סימני השוטה אלא כמי שאין השטות מתבטאת בכל דרכיו והליכותיו, אלא שהוא שוטה לדבר אחד, או כאשר אין אנו מכירים את האדם הנידון, ואין באפשרותנו לבדוק; אבל מי שמתנהג בעליל כשוטה גמור, והוא מתנהג כמשוגע לעינינו, דינו כשוטה לכל דבר, גם אם אין בו אחד מהסימנים המנויים בחז"ל".

אומנם בשו"ת מכתב סופר (שם) הציע פירוש אחר להגדרה זו ("דרך שטות"), מכוח קושיה בשיטת רבי יוחנן, אך דבריו קשים מכמה פנים, כמבואר בנספח א.

לעניין מחלוקת הרמב"ם ורבינו שמחה אם שטות מוגבלת למקרים המנויים בתוספתא, או שיש להרחיבה אף למקרים אחרים – עיינו בנספח א בהרחבה. למעשה, פסקנו כאן כשיטת הרמב"ם, על פי רוב רובם של הפוסקים.

שטות לדבר אחד

ג. נחלקו האמוראים בנוגע לאדם שעושה מעשים דרך שטות, אלא שמכל מקום שטותו מוגבלת לנקודה מסוימת, ובאותה נקודה הוא מתנהג בשטותו באופן קבוע: רבי יוחנן סבר שאדם זה מוגדר כשוטה, ואילו רב הונא סבר שאדם זה אינו מוגדר כשוטה. הרמב"ם (ובעקבותיו הלכו כל הפוסקים) כינה אדם כזה: "שוטה לדבר אחד"⁸. רוב רובם של הפוסקים הסכימו שהלכה כרבי יוחנן, ששוטה לדבר אחד מוגדר כשוטה⁹.

8 כל האמור בסעיף הקודם אמור לעניין השוטה הגמור, אך כפי שהוזכר לעיל (הערה 2), הגמרא מציעה גם סימני שטות לאותם חולים שאינם פסיכויים לגמרי אלא נירויטיים בעיקרם. ראיית המציאות הנכוחה של אנשים אלו לא נפגעה באופן עקרוני וכולל, אלא הם שוטים אך ורק לדבר אחד מסוים. אומנם באותו דבר מסוים הם חולים תמיד, כלומר: מסיבות שונות הם נוהגים בתחום זה באופן יוצא מגדר הרגיל ללא שום סיבה. מי שהוחזק בהתנהגות זו, גם הוא בכלל השוטים לשיטת הרמב"ם, שנפסקה להלכה (ויש לציין כי בשו"ת אמרי שפר [סימן עה] אף מזכיר את הביטוי: "מאנאמאניא" [monomania] וכותב שהוא שגור בפי הרופאים. אומנם במאה ה-19 אכן השתמשו במושג זה, אך כיום הוא הוחלף במושגים אחרים. ומכל מקום רואים אנו כי המושג "שוטה לדבר אחד" היה קיים כקטגוריה רשמית אף אצל אומות העולם).

ניתוח זה של מחלוקת רב הונא ורבי יוחנן (שמעמיד את דבריהם בשטות לדבר אחד), יסודו בדברי הרמב"ם בהלכות עדות (שם), ומפורש בדברי המהר"ר וייל (סימן נב) בתשובה: "דודאי הא דפליגי רבי יוחנן ורב הונא פרק קמא דחגיגה איזהו נקרא שוטה, היינו אף על פי שלא ראינו בו שטות אלא מקרע כסותו כו', דאטו אי אינו מקרע כסותו ואינו לן בבית הקברות ואינו יוצא יחידי בלילה ובשאר כל דרכיו הוא עושה שטות, דלא נקרא שוטה? אתמה! אלא ודאי הא דפליגי היינו דווקא שלא ראינו בו שום שטות אלא זה ואי הכי הוי שוטה אף על פי שמשיב כהוגן".

כדבריו עולה מדבריהם של אחרונים רבים: תשובת השאגת אריה (סימן כז בספר אור הישר), ספר גט מקושר (סימן יד), שו"ת עטרת חכמים (סימן יז), שו"ת מכתב סופר (אבהע"ז, א), שו"ת רבי משה מרוטנבורק (אבהע"ז, טו), שו"ת יהודה יעלה (א, צג), שו"ת מחזה אברהם (ג, אבהע"ז, כז), שו"ת דברי חיים (אבהע"ז א, נג; אבהע"ז ב, עד), דעת תורה (י"ד, א, ס"ק מ), שו"ת נפש חיה (אבהע"ז, כז), שו"ת בית אב (ג, דעת אברהם, י"ד, ב), שו"ת שואל ומשיב (קמא, ג, קח), שו"ת מקדשי השם (א, מז), שו"ת גבול יהודה (אבהע"ז, לח), שו"ת נזר הקודש (סימן כא), ספר יד דוד (פסקי הלכות, חלק א, ס"ק קסז), שערי עזריאל (א, שער ג, הערה א), תשובת הרב משה נחום ירושלימסקי (מובאת בכתב עת הפוסק [שנה ד, עמוד כסג]), שו"ת שארית יוסף (סימן נג), שו"ת קול יהודה (סימן נא), ובספר עיני דוד (הלכות גיטין, סימן קכא, סעיף ו), ובספר אור ישראל (סימן א), ובמאמרו של הרב בנימין הכהן בק ("חולי הרוח בדיני גיטין ואישות", נועם טז, עמודים קסא-קעט) ובפירושו קב ונקי לירושלמי (שם). ראו גם סקירה של הסוגיה כולה בדברי הרב יהודה דוד בלייך בספרו *Contemporary Halakhic Problems* (Mental Incompetence and Its Implications in Jewish Law", pp. 283-299).

9 כן נראה מדברי הרמב"ם בהלכות עדות (ט, ט), שפסק: "השוטה פסול לעדות מן התורה לפי שאינו בן מצוות, ולא שוטה שהוא מהלך ערום ומשבר כלים וזורק אבנים בלבד, אלא כל מי שנטרפה דעתו ונמצאת דעתו משובשת תמיד בדבר מן הדברים אף על פי שהוא מדבר ושואל כעניין בשאר

ד. השוטה לדבר אחד – שואל ומשיב כעניין בשאר דברים, ונראה כפיקח. מאחר שרבים הפיקחים שיש להם קווים מוזרים או יוצאי דופן באישיותם – ואף על פי כן אין דינם כשוטים – יש להיזהר מלהחיל גדר זה (= "שוטה לדבר אחד") אלא במקרים מובהקים בלבד¹⁰. מכמה פוסקים ניתן ללמוד שמקרים מובהקים אלו הם דווקא מקרים הדומים לאלו המובאים בגמרא, כלומר: כאלו המהווים

דברים – הרי זה פסול ובכלל שוטים יחשב" (וכן הבינו רוב הפוסקים בדעתו, והגט מקושר [יד, א| חולק], ושמא פסק כן משום שכן פסק אף רבינו חננאל בפירושו שם. כך גם פסקו הרא"ש במסכת חולין (א, ד), וכן דעת האור זרוע (א, הלכות שחיטה, שסז; א, תשעה), והאגודה למסכת חגיגה (שם), וספר העיטור (שער ב, הלכות שחיטה) והראבי"ה (ג, תתה), וכן דעת רבינו ירוחם (מישרים, נתיב יט, חלק א; תולדות אדם וחווה, נתיב טו, חלק א) והיראים (סימן תכה), וכן יוצא מתשובות חכמי פרובינציה (סימנים נז-נח).

אומנם נראה שהמאירי למסכת חגיגה (שם) פסק כדעת רב הונא, ובשו"ת מהר"ם מרוטנבורג (ד, תנה) הביא בשם רבינו שמחה משפירא שפסק כרב הונא לחלוטין, וכך גם פסקו הריב"מץ בפירושו למסכת תרומות (א, א) והתשב"ץ (ב, קלח).

הטור (יו"ד, א; חו"מ, לה) פסק כדעת אביו הרא"ש, שהלכה כרבי יוחנן, וכן דעת הבית יוסף (חו"מ, שם) וכן פסקו בפרישה (יו"ד, שם ס"ק כו; חו"מ, שם, ס"ק ט) ובסמ"ע (חו"מ, שם, ס"ק כ) וביים של שלמה למסכת חולין (א, ד) ובש"ד (יו"ד, שם, ס"ק כג) ובפרי חרש (יו"ד, שם, ס"ק כג) ובכרתי (יו"ד, שם, ס"ק כח) ובגט מקושר (יד, א). וכן בשולחן ערוך (חו"מ, לה, ח) פסק את לשון הרמב"ם, ובמקום אחר (יו"ד, א, ה) פסק במפורש כרבי יוחנן, וכן כתב הלבוש (יו"ד וח"מ שם). ואת כל הנ"ל הביא להלכה אף ערוך השולחן (חו"מ, לה, ז), ופסק שהלכה כרבי יוחנן.

10 ראשית דיון זה מופיעה בשו"ת מהרי"ק (החדשים, סימן כ), וזו לשונו: "ועוד נראה לעניות דעתי דלא דמי כלל מי שעושה מעשה המורה טירוף הדעת כי התם, דהוה אכיל תמרי ושדי קשייתא ביה רבא, וכגון היא דמי שאחזו דנשתתק מחמת החולי המטרף את דעתו... דודאי התם איכא למיחש דדילמא הין שלו לאו הין ולא הין שלו לא הוי לאו, דכיון דנטרפה דעתו אינו יודע מה מוציא מפיו ואין מדקדק כלל בדבריו... אבל מי שהוא מיושב בדעתו ומה שהוא אומר הוא אומר ביישוב הדעת, אלא שאינו מבין ענייני העולם כשאר בני אדם, מכל מקום כל היכא שלא הוחזק להיות מאותן שהוכירו רז"ל בפרק קמא דחגיגה, נראה לעניות דעתי דמעשיו קיימים בכל מילין, שהרי על כרחין צריך איזה גבול ושיעור לומר באיזה עניין ייחשב מבין ובאיזה עניין לא, שהרי יש מבין מעט ויש מבין הרבה, יש ממחר להבין כבר שית וכבר שבע, ויש מאחר, ואין הדעות שוות".

כך גם מופיע בשו"ת הרא"ש (כלל מג, סימן ג) לעניין אישה שטענה "שבעלה מטורף וטפשות מתוספת עליו מידי יום יום ושואלת שיגרשנה טרם יטרף ותהיה עגונה לעולם...", ואילו כנגדה טוענים שהוא "אינו מטורף, אך אינו בקי בטיב העולם". הרא"ש דוחה את טענת האישה וטוען שאין הבעל מטורף ואין לחשוש לכך, וכמו שכתב בשו"ת מהרי"ט (א, קיג): "דהכא לא הוי מחמת חולי אלא שאומרת שהוא מטורף וטפשות רבה עליו ורגזן, וראובן משיב שאינו מטורף רק שאינו בקי בטיב העולם, ודבר זה אפילו כפי דברי האשה לא חשיב מום אלא תרבות רעה וחסרון דעת". בשו"ת בית אפרים (אבהע"ז, פט) מצאנו כיוצא בזה, וכן בתשובת הגודע ביהודה בספר אור הישר (סימן ל). בשו"ת צמח צדק (אבהע"ז, קנג) כתב שאף הרמב"ם מודה שרק בשטות גדולה כמו המקרים שבמסכת חגיגה יש דין של שוטה לדבר אחד, וכן כתב בשו"ת שרידי אש (א, צז). ובשו"ת נפש חיה (א, כז) כתב: "הכלל היוצא לנו מדברים האלה דאף לשיטת הרמב"ם אין ראייה דבמעשה שטות אחרת חוץ מאלו השנויים בברייתא הוי שוטה, רק כשידוע לנו בבירור

השוטה והשטות בהלכה

פגיעה ישירה בגופו, ממונו, נפשו או כבודו של העושה אותם, כיוון שהדבר מעיד על אובדן כושר השיפוט הבריאי¹¹.

דהוי שוטה בדבר זה, כגון שבהגיעו לדבר זה מטורף דעתו לגמרי ואינו יודע בין לאו להן. הא לאו הכי, אף שעושה מעשה שטות, שמא טיפשות יש בו בדבר הזה, ואף שתמיד הוא בטיפשות, זה יוכל להיות מהעיקשים הטיפשים אשר בלתי אפשר להסיר איולתו ממנו, ועם כל זה אינו שוטה...". וכן הוא בשו"ת בית יצחק (אבהע"ז ב, סימנים ד; ו).

מקרים אלו ואחרים מחדדים את הקושי שבאבחנת "שוטה לדבר אחד". ישנם אנשים רבים שמתנהגים באופן היוצא מגדר הרגיל באופן רגעי, אם מחמת כעס או חוסר הבנה בטיב העולם. הם חסרים רגישות חברתית או הבנה כיצד להתנהל בחברה תקינה, אך אין הם שוטים כלל וכלל. יש להיזהר מלהגדיר כל התפרצות רגשית או קו אופי מוזר כשטות, ועל כן הן הרא"ש והן המהרי"ט אינם מגדירים במקרים שלפניהם את הבעל כחולה כלל. אם מצרפים להבנה זו בשיטת הרמב"ם את העובדה שיתכן שהתוספות חולקים על דבריו וסוברים ששוטה לדבר אחד הוא פיקח לשאר דבריו, ואף את שיטת רבינו שמחה ורבינו אביגדור שאין שוטה לדבר אחד אלא באותם המנויים בגמרא – על אחת כמה וכמה שיש להיזהר מלהשית הגדרה הלכתית זו על מאן דהוא, שלא במקרה מובהק. כל הנ"ל מסביר מדוע למרות פסיקת ההלכה כרמב"ם לפי רוב רובם של האחרונים, מכל מקום פרשנות דבריו על פי אחרונים רבים נעשית בצורה המצמצמת מאוד את יישומם המעשי. וראו בנספח א את דברי הרב שלמה אבינר לעניין מטרתם של חז"ל בצמצום גדר זה.

מדברי הטורי אבן למסכת חגיגה (שם) מוכח שהשטות שביציאה יחידה בלילה היא שהיוצא אינו נשמר לנפשו מחמת השדים המצויים מחוץ לעיר. בספר אורי ישרים (סימן כה) הביא פירוש כזה מהרב משה נתן כהנא שפירא (תלמידו ומחותנו של האבני נזר), וזו לשונו שם: "ועל זה אמרו בברייתא 'איזהו שוטה', שיהא דינו כשוטה בקלקול שכל השופט... הסימן הוא שאין לו שכל לשמור עצמו, כלומר: גופו או נפשו או ממונו. ועל כן היוצא יחיד בלילה שבני אדם בדעת יראים פן ייזוקו בגופם... והלן בבית הקברות שבני אדם מפחדים לנפשם שלא ירבך בהם רוח הטומאה, והמקור כסותו שמאבר ממונו ובכלל זה שאינו חס על כבודו, וסבירא ליה לרב הונא דכולם בבת אחת כעין... ורבי יוחנן סבירא ליה דאפילו בחדא מינייהו, כל שאין לפנינו הסיבה לראות מפני מה עשה כזאת להפקיר גופו או נפשו או כבודו וממונו, שוב יצא מגדר אדם בן דעת לכל דבר". מתוך דבריו אנו למדים כי יש לדקדק ולוודא שבשוטה לדבר אחד, השטות היא דווקא כזו הדומה לשטות המוזכרת בגמרא, וכן כתב בשו"ת בית אפרים (אבהע"ז, פט) לשיטת הרמב"ם, שהדוגמאות המוזכרות בגמרא באו ללמדנו להחיל דין שוטה לדבר אחד על "כל ענייני שטות הדומים להם". במילים אחרות: החומרה וסוג השטות נלמדים אף הם מהסוגיה. מטעם זה פקפק בשו"ת בית אפרים (שם) גם ביכולת להחיל דין שוטה על אדם שיש לו כל מיני פחדים, וכתב שם הלכה למעשה:

"סיומא דפסקא: אם האיש אשר נדון השאלה סובבת עליו הוא פיקח בכל דבריו ולא נפקד ממונו מאומה רק כי נפל פחד עליו ומחמת זה דבר אין לו עם אדם, אז נראה לעניות דעתי שאם יבדקוהו בבית דין כמה פעמים בימים אחדים וייבחנו דבריו שהמה כאיש מבין יודע ולא נפל דבר מדבריו להיות נוטים לצד שטות ומבין הכל היטב בענייני הגט ולא באו דבריו במקרה כי אם בכונה ברעה נכונה, אז אף על פי שעדיין לא סר מלהיות מפחד ואימתו עליו, הרי זה יכול לגרש. ואין לסמוך על מה שידוע לחשוב, שהרי עינינו הרואות שלפעמים אף קטן שהגיע לעונת הפעוטות השתא חושבנא בעלמא ידע ומכל מקום לאו בן דעה הוא לגרש, לכן צריך בדיקה היטב משום חומר אשת איש. ואין לדיין אלא מה שענינו רואות...".

ה. אדם שעושה מעשים שניתן לזהותם כמעשי שטות בתחום אחד מסוים, אך ניתן גם לתלות אותם בסיבה הגיונית כזו או אחרת – הגדרת מעשיו תיבחן על ידי השאלה אם מתכוונים לתת למעשיו סיבה מקומית באופן סתמי (=אד הוק), או שמתכוונים לתת למעשיו פרשנות כללית יותר. אם אין בידינו שום ראיות תומכות לפרשנות המקומית והיא מובאת אך ורק כדי לנסות ולהסביר את המעשים של אותו אדם באותו הרגע – יש להעדיף את הפרשנות הרואה במעשה זה מעשה שטות. לעומת זאת, אם מדובר בפרשנות כללית, כזו הנשזרת בתוך שגרה מסוימת או היגיון מסוים, ויש בידינו ראיות תומכות לכך שפרשנות זו נכונה, כגון: חזקת התנהגות ידועה של אותו אדם – אין לראות במעשים הנעשים מעשי שטות עד שיווכח לנו מעבר לכל ספק שאכן זהו המצב¹².

אף הרב משה פינשטיין כתב בשו"ת אגרות משה (אבן העזר א, קכ) שלא להחיל גדר שוטה על כל אדם שיש לו כל מיני מחשבות ודמיונות, וזו לשונו: "אך אף אם... לא ניכר בו שום שטות, ונשאר רק מה שמחזיק עצמו בלבו למשיח... ודאי מסתבר שאינו עושהו לשוטה, רק דהיא שיטה סכלית שבא לו מצד גאוותו היתירה... ואם כן על כל פנים הוא עתה חלים ויכול לגרש...". וראו עוד בשיעורי תורה לרופאים (ג, ר"י) שגם מדבריו משמע שהמקרים שבגמרא מתארים פגיעה חמורה בגופו, נפשו או כבודו של השוטה: "יוצא יחיד בלילה: חוצה כביש סוער וסואן, הולך יחיד לעיר של אויב. לן בבית הקברות: הוא מעשה דכאוני, כשמסתגר לבדו ומסרב לדבר עם בני אדם, ממאן לראות את ילדיו ונכדיו, מפסיק לאכול. מקרע בגדיו: אדם שלא מסתפר ולא מתגלח, הולך בדרך כשריח רע נודף ממנו וכדומה".

12 חלק מהאחרונים כתבו לעניין מי שנוהג כשוטה שאין תולים לו כלל בסיבות אחרות, ואילו אחרים רמזו שיש מצבים שבהם היינו תולים את מעשי השטות בסיבה אחרת (ולדוגמה בשו"ת עורת כהן [סימן סו] כתב שוודאי שאף לרבי יוחנן יש מקום לתלות במקרים מסוימים). אולם עניין זה מתבאר היטב בדברי החזון יחזקאל (שו"ת, אבהע"ז, ח) בהסבר הסוגיה במסכת חגיגה (שם), המסבירה את שיטת רב הונא (המחיל דין שוטה רק במי שנהג בכל הסימנים המוזכרים בתוספתא) בכך שבכל סימן לבדו ניתן לתלות בסיבה חיצונית. וכך כתב החזון יחזקאל בהעירו על שתי הלשונויות ברש"י לעניין ביאור המילה "גנדרפס" (המשמשת סיבה חיצונית שניתן לתלות בה למי שיוצא יחיד בלילה):

"לכן נראה שמהאי טעמא לא הסכים רש"י עם הפירוש הראשון... שגנדרפס הוא חולי האוחז מתוך דאגה... כיון שיוצא יחיד בלילה תמיד ודעתו משובשת בזה 'תמיד'... עלינו לתלות חזיון תמידי בסיבה מתמדת אחת, היינו שנשתטה או שחלה במחלת המרה השחורה אשר החולים בה הם בכלל שוטים ושכל יציאותיו הן מחמתה, אבל אם אנו תולים ואומרים 'אימור גנדרפס אחדיה' שנחמם גופו ויצא למקום האוויר, הרי אנו תולים כל אחת מיציאותיו בסיבה אחרת שהתחממות הגוף בלילה אחד אינה משמשת בתור סיבה להתחממות הגוף בלילה הבא, ומסתברא מילתא שתלינן כל יציאותיו בחד גורם, ולהכי פליג רבי יוחנן על רב הונא..."

החזון יחזקאל ממשיך ומסביר בכל המקרים המוזכרים בגמרא שאף בהם התלייה היא תלייה מקומית ולא תלייה כללית, ובכך חסרונה. כלומר: הסיבה שרבי יוחנן מעדיף לתלות בחולי – הגם שמדובר בשוטה לדבר אחד בלבד – היא שהתלייה בחולי מסבירה את כל הפעמים שהנוהג

חזקת שטות ופיקחות

1. שוטה גמור נידון כשוטה אפילו אם נהג בשטותו אך ורק פעם אחת, ואילו שוטה לדבר אחד נידון כשוטה רק אם נהג בשטותו לפחות שלוש פעמים (וראו נקודה חשובה בסוף ההערה)¹³. מי שהוחזק כשוטה, יכול לחזור לפיקחותו אפילו על

בשטותו נהג כך על ידי סיבה אחת כללית. מה שאין כן הסיבות החיצוניות שמציע רב הונא, שצריך לתלות בהן כל פעם מחדש בכל מעשה שטות, וזה פחות סביר, כמובן. מכאן למדנו שהן רבי יוחנן והן רב הונא מסכימים – וגם כל הפוסקים שפסקו כרבי יוחנן יסכימו – שניתן לתלות בסיבה חיצונית למי שנוהג במעשה שטות, ובלבד שתלייה זו היא בסיבה כללית ולא בסיבה מקומית (וראו דברים משיקים לסברה זו בשו"ת דברי מלכיאל ז, לו) ובשו"ת אגרות משה [אבהע"ז א, קכ] בהסבר מחלוקת רב הונא ורבי יוחנן. אולם, אם הסיבה ניתנת אך ורק על מנת לתרץ את המעשה המקומי ללא נתינת הקשר כללי – וכנגד סיבה זו עומד מעשהו השטותי התמיד של האדם – ההלכה (כרבי יוחנן) מחילה גדר שטות על אותו אדם. יש להעיר כי סעיף זה נכתב בהקשר לשוטה לדבר אחד בלבד, כיוון שכל הדיון בתלייה בסיבה נפרדת מתרחש דווקא סביב סוגיית הגמרא העוסקת בשוטה לדבר אחד. גם הסברה מורה כן, שהרי מי שעושה מעשי שטות אך ורק בתחום אחד מסוים, יש להסתפק אם מעשיו נובעים משטות כללית המחילה עליו שם "שוטה" בכל מעשיו (אלא שזו באה לידי ביטוי בדבר אחד בלבד כרגע) או שמא אין כאן ראיה לשטות כלל; ותלייה כללית יכולה להוות ראיה לכך שאין כאן שטות כלל. אולם שטותו של השוטה הגמור מתבטאת בכל מעשיו, וניכר שיש כאן שטות כללית. וכיוון שמעשיו מורים על כך שהוא שוטה, תלייה בסיבה חיצונית אינה יכולה למנוע החלת גדר זה. ומכל מקום, נראה שאם הסיבה החיצונית שבה רוצים לתלות איננה רק תלייה בעלמא, אלא היא מוכחת מכמה וכמה ראיות, יש לקבלה אף כנגד מעשים של שטות גמורה, והכול לפי ראות עיני המורה.

13 דין זה מצוי במחלוקת אחרונים גדולה. מלשון הרמב"ם בהלכות עדות (שם) שכתב שהשוטה אינו אלא מי שדעתו משובשת תמיד, משמע שצריך שתהיה דרכו בכך, ובבית יוסף (ח"מ, לה) כתב: "שאיין הכוונה שבפעם אחת שיעשה אחד מאלו דרך שטות מיקרי שוטה". כך פסקו גם התורת גיטין (ביאורים, סוף סימן קכא), וכן כתב רבי משה מאימראן בחידושו למסכת חגיגה (שם), וכן מובא בשו"ת בית שמואל אחרון (אבהע"ז, ט) ובספר אור הישר לעניין הגט מקליווא בשם כמה רבנים (סימן ה בשם מסדר הגט הרב ישראל ליפשיץ; סימן ט בשם הרב נפתלי צבי הירש קצנלנבוגן; סימנים יא-יג ו-לא בשם הזכרון יוסף; סימן כו בשם הרב יצחק הלוי הורביץ; סימן כו בשם השאגת אריה באריכות ובעיון; סימן כט בשם הרב שאול מאמסטרדם; וסימן לב בשם הרב יהושע העשיל). וכן דעת החתם סופר בתשובותיו (ד, ב) וכן נוטה דעתו של שו"ת בארות המים (אבהע"ז, ב) אף שהסתפק שם בדעת הטור. וכן דעת שו"ת אדמו"ר הזקן (סימן כה), ובשו"ת צמח צדק (אבהע"ז, קנג וקנה), וכן כתב ביד דוד (פסקי הלכות, חלק א, ס"ק קסז) ובשו"ת אפריון דוד (סימן מו) ובשו"ת שדה יהושע (סימן מט) ובשו"ת דברי מלכיאל ז, לו). אולם יש מהאחרונים שהבינו שמחלוקת רב הונא ורבי יוחנן הייתה בשאלה אם יש צורך בחזקה, והלכה כרבי יוחנן שאין בה צורך כדי להחיל דין שוטה. כך הביין בראש יוסף (ח"מ, לה, ס"ק ו), וכתב: "ולי נראה דאפילו בפעם אחת שעושה אחת מהם דרך שטות סגי ונקרא שוטה". אף התבואות שור (שם, ס"ק מו) הסכים לדברי הראש יוסף: "כיון שנתברר בחד זימנא דהגוף לקוי

פי מעשה יחיד המורה על פיקחותו, ובלבד שיהיה ברור מאותו מעשה שאכן נתרפא משטותו¹⁴. וכן הדין גם למחלים בהשפעת תרופות¹⁵.

בשינוי דעת, הוי ליה שוטה". כדעת אחרונים אלו פסקו בשו"ת נפש חיה (אבהע"ז, כז), בשו"ת עין יצחק (ב, אבהע"ז, ט), בשו"ת בית אפרים (אבהע"ז, פט) ובשו"ת דברי חיים (אבהע"ז א, נ"ג). בפרי מגדים (יו"ד שם, שפתי דעת, ס"ק כג) כתב שנכון להחמיר כשיטה זו להחשיבו שוטה (וכן נראה מהיד דוד [שם] במקרי שטות מובהקים), אך למרות זאת, כפי שראינו, רוב הפוסקים סוברים שיש צורך שיוחזק בשטותו, וכן פסקו הזבחי צדק (יו"ד, א, ס"ק נא), הכף החיים (יו"ד, א, ס"ק קכו) והדעת תורה (יו"ד, א, ס"ק מא). ועל פי שיטה זו, שהיא שיטת רוב הפוסקים, פסקו למעלה.

כל הנ"ל נאמר לעניין שוטה לדבר אחד, אך לעניין שוטה גמור יש לומר שמעשיו מעידים עליו בבירור אף בפעם אחת, ואין צורך בחזקה. אומנם בספר אוצר המשפט (סימן לה, עמוד סס) הביא אחרונים רבים שלכאורה סוברים לא כן, אך המעיין יראה שאין הדברים מוכרחים כלל, מלבד מדברי החתם סופר (ד, ב) והתורת גיטין (שם), שאכן סוברים כן. אולם התורת גיטין ביאר את הסוגיה באופן אחר ממה שנתבאר לעיל (סעיף ד, הערה 8), וגם הוא עצמו כתב תוך כדי דבריו שבמקרים של שטות מובהקת אין צורך בחזקה, כמבואר למעיין בדבריו. על כן, נראה כמו שכתבנו. וכן כתב בשו"ת דברי חיים (אבהע"ז א, נג): "אבל אי הוי ידעינן בוודאי שעשאו דרך שטות ולא הוי לן במה לתלות לא צריך כלל לאתחזק, דכיון דידעינן דהוי פעם אחת שוטה לא הדרא דינו להיות כפיקח...". וכן כתב הזכרון יוסף בתשובתו המובאת בספר אור הישר (סימנים יא-יג).

אולם, אף שכל זה נכון ברמה העקרונית, ברמה המעשית נראה שכמעט שלא ימצא היום מצב שבו יחילו על אדם גדר זה של שטות גמורה על פי הופעה אחת בלבד של השטות. על פי רוב, העוסקים בתחום בריאות הנפש מבקשים להיווכח בדפוס מסוים קודם שהם קובעים קביעה חד-משמעית בנוגע למצבו הנפשי של האדם (אולם ניתן לדמיין מקרה של החלת גדר שטות גמורה בפעם אחת, כשלאדם זה יש היסטוריה של מחלה או הפרעה נפשית, ועתה הוא מאוזן כבר זמן מה, ולפתע הוא מתנהג בצורה היוצאת מגדר הרגיל – שאז ייתכן שמטפל יקבע שככל הנראה אותה מחלה או הפרעה נפשית חזרה להופיע, וזאת אף ללא דפוס נוכחי מוכח). מחלוקת האחרונים הנ"ל לגבי הצורך בחזקת שטות לא נאמרה אלא לעניין החלת גדר של שטות על החולה, אך אי אפשר בהכרח ללמוד משם לעניין התנאים ההלכתיים להסרת שם שטות מהאדם, וכמו שכתב בספר אור ישרים (שם):

14

"אך מה שיש להסתפק לכאורה בנידון דידן, כיון דאין עושים מעשה שטותם ושגעונם תמיד, דפעמים הם לנים ויושבים בכיתם, ובשבת קודש לפעמים יושבים על שולחן אביהם ואוכלים ומזמרים זמירות... שמא הוי דינם גם כן כעיתים חלים ועיתים שוטה... אמנם העיקר הנראה לעניות דעתי כזה, דודאי סימני שוטה הנאמרים בחגיגה שם יוצא יחידי כלילה וכדומה, ודאי דאין צריך שיצא יחידי בכל לילה וללין בכל לילה בבית הקברות, וכלילה שאינו יוצא נאמר דנתרפא או שיהיה דינו כעיתים חלים ועיתים שוטה – דזה ודאי דלא מסתבר כלל, וכל שהחזוק בו סימני שוטה ודעתו מטורפת, ודאי דהוי שוטה גמור אף בשעה שאינו עושה מעשה שטות עד שיתרפא מחוליו ונדע שמחמת פיקחות חזר בו משטותו...".

דברים אלו כבר נכתבו בקצרה בתבואות שור (א, ס"ק מו). גם בשו"ת בית יצחק (אבהע"ז, ב, ו) כתב שהשוטה חוזר לפיקחותו אפילו בפעם אחת (ולא צריך חזקה של שלוש פעמים), אלא ש"על כל פנים בעי שיהיה הוכחה שנתרפא". וכן כתבו עוד אחרונים. ובספר אוצר המשפט (סימן לה, עמוד סס) כתב שלדעת אחרונים רבים צריך שיתחזק בפיקחותו שלוש פעמים, אך המדקדק

עיתים שוטה עיתים חלים

- ז. שוטה שאינו נוהג בשטותו בקביעות, מוגדר בהלכה בכינוי: "עיתים שוטה עיתים חלים", ובלבד שימי שטותו וימי שפיותו שווים פחות או יותר מבחינת תדירותם. אם אין הם שווים כלל, מעמדו מוגדר לפי התנהגותו על פי רוב¹⁶.
- ח. מי שהוא עיתים שוטה עיתים חלים, דינו כשוטה בשעת שטותו וכשפוי בזמן שפיותו¹⁷.

בשו"ת חלקת יואב (א, אבהע"ז, כ) ובשו"ת צמח צדק (אבהע"ז, קנג) יראה שאף הם סוברים שאין מספר פעמים מסוים, וברגע שניכר שחזר לפיקחותו, פקע ממנו דין שוטה. וכן כתב בספר משפטי הדעת (עמודים סד-סה), שאף שיש דיון באחרונים אם צריך שיוחזק שלוש פעמים שלא חזר לשטותו על ידי הימנעות בלבד, או שצריך שיעשה מעשים המורים על פיקחותו – מכל מקום "אם נרפא מן המחלה, כלומר שנעלם הגורם למעשי השטות, הרי אין כל ספק שאותו אדם ידון כחלים. כגון, הסובל מפחד שוא, ובעקבותיו הוחזק לעשות מעשי שטות... אם ייבחן ויתברר שסר פחדו ממנו, ברור שידון כחלים. ונראה לי שכל הפוסקים מודים בכך...".

15 כך כתב בספר משפטי הדעת (עמוד סה): "כאמור, ההלכה הדנה בהחלמת השוטה מתייחסת להיעלמות או להקלה בתופעות שיבוש הדעת הנובעות ממחלת הנפש, ולא לריפוי המחלה, וקיימים מצבים שהמחלה עדיין קיימת אבל אם אינה גורמת למעשי שטות או לשיבושים קשים בחשיבה, ידון אותו אדם כשפוי. לאור זאת ברור, שהדיון בפרק זה מתייחס גם למצב בו השוטה נמצא תחת השפעת תרופות המשפרות את מצבו, וכתוצאה מהם לא קיימות בו תופעות השטות – הרי הוא נידון כחלים. שהרי, כאמור, אין ההלכה מתייחסת לגורמי ההתנהגות, דהיינו למצב המחלה בכת, אלא לגילוייה בפועל, בהתנהגות או בדיבורים של שיבוש הדעת, ולכן גם אם המחלה קיימת מבחינה רפואית, מכיון שבזמן זה לא קיימות בו תופעות השטות, הרי הוא נידון כחלים. עניין הטיפול התרופתי לא נידון בדרך כלל באופן ישיר, גם משום שטרם נודע או טרם נעשה שימוש בתרופות בתקופות קודמות באופן שנעשה היום".

16 דין עיתים שוטה עיתים חלים מוזכר בתוספתא תרומות (שם), ונפסק בשולחן ערוך (אבהע"ז, קכא, ג). ובאנציקלופדיה הלכתית רפואית (ז, עמוד 564) נכתב: "יש מי שכתב, שבשעת בריאותו, אפילו אם אינו שפוי לגמרי, אלא שהוא תשוש, ועדיין ניכרים בו סימני המחלה, ובתנאי שאין בו הסימנים המוזכרים בתלמוד, הרי הוא כפיקח, ולא צריך בדיקה כמו שבדקים אילם". אומנם מובאות שם גם דעות אחרות, אך זוהי דעת רוב הפוסקים, ואין כאן מקום להאריך.

דין זה נאמר דווקא במי ששטותו וחלימותו שווים, פחות או יותר, וכמו שהעיר בשו"ת בית יצחק (אבהע"ז, ב, ב): "ומה שנראה לפי עניות דעתי... דלדעתי לא מיקרי עיתים חלים ועיתים שוטה מה שגזרו חז"ל רק אם העיתים שוות או על כל פנים ימי שטותה קרובים לימי חלימותה, מה שאין כן כשרוב ימיה בבריאות ואך לפרקים תשטתה...". אולם, אם השטות אינה שווה לחלימות, האדם יוצא ממצב אמצעי זה, ויש ללכת על פי רוב מעשיו כדי להעיד על טיבו של האדם העומד לפנינו.

17 תוספתא תרומות (שם) ושולחן ערוך (שם), וכן אצל כל הפוסקים.

שטות במעשה ושטות בדיבור

ט. אין חילוק בדינים אלו בין שטות שמתבטאת במעשים לשטות שמתבטאת בדיבורים¹⁸. אולם, אף בשטות גמורה, וקל וחומר בשטות לדבר אחד, אין מחילים גדר של "שוטה" על האדם עד שיהיו סימנים מובהקים לכך שהוא

18 במסכת גיטין (סח, ב) מסופר בעניין שלמה המלך (שהיה לבוש כעני המחזר על הפתחים ואנשים לא הכירוהו והוא טען שהוא המלך) שחכמים אמרו כי "שוטה בחדא מילתא לא סריך" (ומפני זה האמינו לדבריו), ופירש רש"י שם: "אינו נדבק לומר דבר אחד של שטות כל הימים, שזה אומר הייתי מלך ואינו אומר דבר שטות אחרת". ואמירה זו לכאורה סותרת את מושג "שוטה לדבר אחד" המבואר לעיל.

הנודע ביהודה בתשובתו המובאת בספר אור הישר (סימן ל) הקשה קושיה זו ותירץ: "ועוד אני אומר שגם להרמב"ם ז"ל... אפילו נודה שנקטינהו לדוגמא, מכל מקום כל הנך... מעשיהם נינהו דעושה מעשה של שטות בידיים... אבל בדברים בעלמא, שמדבר דבר של שטות בעניין אחד ודעתו משובשת בדבר הזה תמיד לדבר דברי שטות ובכל שאר דברים אנו רואים שמדבר ושואל ומשיב כעניין בדברי טעם ככל שאר בני אדם, אינו נחשב שוטה כלל...". כלומר, לדעת הרמב"ם יש לומר ששטות אינה מתבטאת בדיבור בלבד, אלא דווקא במעשים של ממש, ועל כן אין מקום להחיל גדר שוטה על אדם בעקבות דבריו. וכן נראה שסובר בשו"ת **עין יצחק** (ב, אבהע"ז, ט). אכן, אין לכחד שבמסכת חגיגה לא מצאנו דוגמאות של דיבורים כלל, וגם פרופ' ישראל שטראוס במאמרו (שם) העיר על כך. אולם קצת קשה לומר כן בשיטת הרמב"ם, שהרי בהלכות עדות (שם) כתב "אף על פי שהוא מדבר ושואל כעניין בשאר דברים", ולכאורה משמעות דבריו היא שגם אם יש לו דיבור של שטות בדבר אחד בלבד הרי הוא בכלל השוטים. גם מדברי הרמ"א משמע לא כן בבירור, כמבואר בדרכי משה (אבהע"ז, רכא, אות ו): "שאם מדבר ואינו יודע מה מדבר כדרך החולמים הרי זה כשוטה גמור", וכן הביא הפרי חדש (אבהע"ז, קכא, ס"ק י'). ואף בוהר לפרשת בלק (קצג, ב) אמרו: "סימן לשטות – מילין".

אף באחרונים מצאנו שהקשו על דברי הנודע ביהודה קושיות שונות, וכגון בשו"ת בית אפרים (אבהע"ז, פט), ובשו"ת צמח צדק (אבהע"ז, קנג-קנד), ובשו"ת דברי מלכיאל (א, עח; ג, קלז; ז, לו), וכן בשו"ת חלקת יואב (א, כ). ובשו"ת אור שמח כתב (ליקוטים, סימן יג): "הנה לדעתי הדבר פשוט דעיקר הבדיקה מן השוטה הוא בגדרו, וגדר הדעת הוא ניכר בדיבורו של אדם, שהוא מגלה שכלו של אדם. ואם ידבר אדם דברים שאין להם שייכות, כדרך המשוגעים, הוא משוגע גמור". וכן עולה משו"ת קול יהודה (סימן נא).

לעניין תירוץ הקושיה משלמה המלך, ביאר ביד פשוטה על הרמב"ם (שם): "הרואה יראה שאין הנידונים דומים כלל. עני המחזר על הפתחים ואומר, 'הייתי מלך' – ודאי אמירה של שטות היא זו, אבל אם שואלים אותו מתי, והיכן, ומי היו יועציו, ומה פעל בימי מלכותו, וענייני מלכות, וכיוצא בזה שאלות כאלה, והוא עונה לעניין ואינו אומר שטות אחרת, כי אז נראה שיש דברים בגו, ואינו סתם שוטה. אבל אם אומר שטויות בכל הקשור לנושא המלכות, שהוא בעצם 'דבר' אחד בלבד, 'אף על פי שהוא מדבר ושואל כעניין בשאר דברים' – אין זאת אלא שדעתו נטרפה". וכדומה לכך כתב בשו"ת אבני נזר (אבהע"ז, קצא).

וכך מסכם פרופ' שטראוס (שם) לגבי העדרן של הזיות שמיעה מהדוגמאות שבגמרא: "אפשר להניח כי קיימים אחד משני הסברים. אחד הוא כי אופי המחלה השתנה, והמחלה שאנו מכנים

השוטה והשטות בהלכה

שוטה. רמת מובהקות זו קלה יותר להשגה במעשים מאשר בדיבורים, וממילא החלת גדר שטות על אדם עקב דיבורים של שטות היא נדירה באופן יחסי¹⁹.

דוגמאות עכשוויות

י. על פי כל הנ"ל, ניתן לתת דוגמאות לשוטה גמור, וכן לשוטה לדבר אחד, במונחים פסיכיאטריים בניימינו. בכלל שוטה גמור יש לכלול את הסובלים מהפרעות הבאות: הפרעה פסיכוטית חולפת (Brief Psychotic Disorder), הפרעה סכיזופרניפורמית (Schizophreniform Disorder), סכיזופרניה (Schizophrenia), הפרעה סכיזואפקטיבית (Schizoaffective Disorder), מקרים מסוימים של הפרעה דו־קוטבית (Bipolar Disorder), מקרים מסוימים של הפרעת דה־פרסונליזציה/דה־ריאליזציה (Depersonalization/Derealization disorder), דליריום (Delirium) והפרעה נוירוקוגניטיבית חמורה (Severe Neurocognitive Disorder).

19 אותה סכיזופרניה היא מחלה חדשה יחסית אשר נתגלתה רק במאות האחרונות. לחילופין, והסבר זה מסתבר יותר, אפשר לומר כי הקריטריונים של השוטה היו ניתנים לצפייה ולתיאור חיצוני. כל הנחה אובייקטיבית לגבי חוויותיו הפנימיות של השוטה נשארה בעיקרה ספקולטיבית...".
לכל מה שנאמר בהערה הקודמת יש להוסיף שלפי דברינו לעיל, הגמרא כלל לא עוסקת בשוטה גמור, אלא בשוטה לדבר אחד, וכיוון שהגמרא באה לרבות אף מי שאינו שוטה גמור ולתת בו סימנים, אין היא מחילה גדר זה אלא על מי שיש בו סימנים מובהקים, ואלו מתבטאים במעשים. אולם אין זה סותר את האפשרות העקרונית להחיל שם שטות גם על מי שסימניו באים לידי ביטוי בצורות אחרות. מכל מקום, לפי דרכנו למדנו ששוטה ל"דבר אחד" הכוונה היא שהוא שוטה לכל עניינו של אותו "דבר", כלומר ששטותו היא משמעותית.

דברים אלו עולים גם מהאמור בשו"ת בית יצחק (אבהע"ז, ב, ד), וזו לשונו: "אמנם בנידון דידן דאינו עושה דברים של שטות אך שמפחד ומתוך כך אמר דברים של שטות, יש לומר... לחלק בין עושה מעשה שטות ובין אם מדבר דברים של שטות ובשאר דברים שואל ומשיב דברי טעם ככל אדם, דאינו מיחשב שוטה, הגם דראיות הנודע ביהודה דחה בבית אפרים, מכל מקום הסברא נכונה; דהנה בכל האדם נמי עלולין במחשבות מחשבות זרות, רק דבעל שכל חזק אינו מוציא המחשבות לפועל על ידי דיבור, ומכל מקום לא הוי שוטה, דדווקא מי שעושה מעשים רעים דשכלו חלש מאוד ואינו מבחין, על כן אין בו דעת... מה שאין כן באינו אומר רק דיבורים שמעלה על דעתו שמתירא ואין בו כח לעצור פיו ולשונו, מכל מקום יש בו דעת לעשות מעשה ולהקנות אותה לעצמה על ידי מעשה... עוד מובא בבית אפרים בשם נודע ביהודה דמחמת פחד על מגן לא נחשב שוטה, ובנידון דידן אולי ראה באיזה ספר שיש לשמור עצמו מן החיצונים...".
כלומר, אף שלעיל דאינו שרבים חולקים על הנודע ביהודה לעניין דיבור, ואכן מעיקר הדין נראה שגם בדיבורים ניתן להחיל שם שוטה (וכמו שכתב בשו"ת עזרת כהן וסמ"ן סז), וכתב שגם הנודע ביהודה מודה בזה). מכל מקום, למעשה נראה שנדיד מאוד להחיל שם "שוטה לדבר אחד" אך ורק על ידי דיבור, וזאת משום שאין בכל זה כרי להראות שהאדם לוקה בשטות משמעותית,

יא. ככלל שוטה לדבר אחד יש לכלול את ההפרעות הבאות: הפרעה דלוזיונלית (Delusional Disorder), הפרעה בדימוי הגוף (Body Dysmorphic Disorder), אנורקסיה²⁰ (Anorexia), מקרים מסוימים של בולימיה (Bulimia) ומקרים מסוימים של הפרעת אישיות גבולית (Borderline Personality Disorder).

הוצאת אחרים ידי חובה

יב. כשם שמי שדינו כשוטה פטור מכל המצוות שבתורה, כך אין הוא יכול להוציא ידי חובה אחרים החייבים במצוות²¹.

פתי (מוגבלות שכלית-התפתחותית)

יג. כל הסעיפים הנ"ל עסקו בעניינו של אדם החולה במחלה נפשית, אך מי שנולד עם מוגבלות שכלית-התפתחותית, קרוי בלשון ההלכה "פתי". פתי שפטור ממצוות כשוטה, הוא אדם שהמוגבלות השכלית-התפתחותית שלו חמורה עד כדי כך שאינו יכול להבין שיש בורא לעולם ושהוא חייב במצוות שהקדוש ברוך הוא ציווהו, או לחלופין מי שלא מבין כראוי את ההתנהלות החברתית הראויה עד כדי כך שאינו מתבייש מהסובבים אותו ואינו חושש להתבזות. אולם, אם ביכולתו להבין עניינים אלו, דינו כפיקח, והוא חייב בכל המצוות. ויש מי שפסק שכל שאין לו דעת כילד בן שמונה, דינו כפתי²².

כלומר, כזו הפוגמת בגופו, נפשו, ממונו או כבודו (כמבואר לעיל הערה 11). כך גם נראה שיש להבין את האמור בשו"ת שרידי אש (א, צז), ראו שם.

20 יש לציין כי יש מקרים שבהם הסובלים מאנורקסיה נכללים בהגדרת שוטה גמור, כאשר כל חייהם סובבים אך ורק סביב הנושא היחיד הזה. אף כי תחום השטות ממוקד בנושא האכילה, כיוון שתחום האכילה הוא מרכזי כל כך לחיי האדם, המתמודדים עם האנורקסיה מגיעים לפעמים למצב שבו כל כוחותיהם נתונים אך ורק לנושא המסוים הזה, וממילא יש לקבוע כי שטותם היא גמורה וכוללת.

21 כאמור במשנה במסכת ראש השנה (ג, ח): "חרש שוטה וקטן אין מוציאין את הרבים ידי חובתן. זה הכלל: כל שאינו מחויב בדבר אינו מוציא את הרבים ידי חובתן".

22 הרמב"ם בהלכות עדות (ט, י) כתב: "הפתאים ביותר שאין מכירין דברים שסותרין זה את זה ולא יבינו ענייני הדבר כדרך שמבינין שאר עם הארץ, וכן המבוהלים והנחפזים בדעתם והמשתגעים ביותר, הרי אלו בכלל השוטים, ודבר זה לפי מה שיראה הדיין שאי אפשר לכוין הדעת בכתב", וכן פסקו הטור (חו"מ, לה) והשולחן ערוך (שם, סעיף י). כאמור למעלה, ה"פתי" שעליו מדבר

השוטה והשטות בהלכה

הרמב"ם הוא מי שיש לו מוגבלות שכלית התפתחותית, וכפי שכתב הפרישה (חו"מ, לה, ס"ק יא), ודקדק זאת בלשון הרמב"ם, ושוב כתב כן בסמ"ע (שם, ס"ק כא). ישנן שלוש אפשרויות שונות בביאור דברי הרמב"ם:

1. אפשר לומר שדעת הרמב"ם היא שדין הפתי כדין השוטה, ואין חילוק ביניהם מצד הדין, וזו כוונתו כשכתב שהם "בכלל השוטים", ומה שכתב בתחילת ההלכה אינו אלא תיאור של הפתי, כדי שהקורא יוכל להבין במה מדובר. כן הסבירו בשו"ת זכרון יוסף (אבהע"ז, י), בשו"ת דברי מלכיאל (א, עח; א, פו) ובספר עצי ארזים (אבהע"ז, מה, ס"ק ה).
2. אפשרות נוספת היא שדלעת הרמב"ם ישנה השוואה הלכתית בין השוטה לפתי, אך אין השוואה הגדרתית. כלומר, ההגדרה של פתי מבחינת סוג השטות שהוא מבטא שונה לחלוטין מהגדרתה אצל השוטה, אך ההלכה למעשה אינה שונה. לפי זה, הרמב"ם התכוון לומר שהפתי הוא אכן "בכלל השוטים" מבחינה דינית, אך מבחינה הגדרתית העניק הרמב"ם הגדרה שונה לחלוטין ממה שביאר לעניין השוטה. כן נראה משו"ת מהרי"ט (ב, אבהע"ז, טז) בתירוץ הראשון.
3. אפשרות שלישית היא שהרמב"ם לא התכוון להשוות בין הפתי לשוטה אלא מבחינה זו ששניהם אינם ברי-דעת, אך מלבד זאת הוא לא התכוון לתת הגדרה הלכתית כלל אלא אך ורק תיאור מעשי. כלומר: אין הגדרה הלכתית קבועה לפתי, אך במקרה שבו ניתקל באדם כזה (והרמב"ם נותן תיאור כדי שנבין באיזה סוג אדם מדובר), אזי יהיה דינו כשוטה. כן נראה משו"ת מהרי"ט (שם) בתירוץ השני.

לפי שתי האפשרויות הראשונות, הגדרת פתי הפטור ממצוות ומצמצמת יותר (כפי שהדגיש בספר משפטי הדעת [פרק ח]), שכן לפי דבריהם אדם זה אין לו דעת כלל, ואם יש לו אפילו דעת קלושה, הרי הוא יוצא מכלל הפתי. אולם לפי האפשרות השלישית, נראה שהרמה השכלית הנצרכת כדי שהאדם ייחשב כפיקח משתנה מתחום לתחום, ובעצם יש לדון בכל מקרה לגופו: אם יש לאדם היכולת השכלית לבצע מעשים בתחום מסוים – ייחשב כפיקח לאותו התחום, גם אם בשאר תחומים ייחשב כפתי. שיטה זו מרחיבה ומצמצמת כאחת את הגדרת הפתי, וכמו שיתבאר.

בספר משפטי הדעת (שם) הביא מדברי הרב אלחנן וסרמן בספר קובץ הערות (סימן טו) ששיעור דעת כפעוטות מספיק להחשיב אדם כפיקח, ורק מי שאין לו דעת אפילו כפעוטות ייחשב לפתי. אולם, אחרונים רבים הביאו את תירוץ השני של המהרי"ט, ולפי תירוץ זה ייתכנו מקרים שבהם הגיע אדם לעונת הפעוטות אך ייחשב לפתי, ומצד שני ייתכנו מקרים שבהם לא הגיע לעונת הפעוטות אך ייחשב פיקח, והכול לפי העניין. בשו"ת עונג יום טוב (סימן קנג), לדוגמה, דן בעניין פקפוק על גט שסידרו לאישה אחת, והוא תומך בתירוץ השני של המהרי"ט, ומסיק על פי זה שהכול תלוי בשאלה אם אכן אותו בעל לא הבין דבר מהגירושין. תירוץ השני של המהרי"ט מובא גם בשו"ת אבני נזר (אבהע"ז, קצא), וכן נראה משו"ת בית יצחק (אבהע"ז ב, ו) שאף הוא סובר כן, וגם הביא שכן דעת הסמ"ע. כך גם דעתו בשו"ת מים חיים (א, מ) בתשובה מבן המחבר, שיש לחלק בין הלכות עדות לשאר דברים, ופתי הוא מי שיכולתו השכלית יורדה מאוד בכל דבר ודבר. וכן נראה מדברי הגט מקושר (סוף סימן טו), וראו גם בערוך השולחן (אבהע"ז, מד, ג), בשו"ת ציץ אליעזר (יד, טט) ובספר משפטי הדעת (פרק ח), שהביא גם מחלוקת ראשונים בעניין זה.

הנה, לעניין חיוב במצוות נראה שאין מחלוקת בין כל הפירושים הללו, כי בכתב העת מוריה (שנה יא, חוברת ט) התפרסם מאמר של הרב חיים פנחס שיינברג לעניין חיוב ילדים בני

יד. פתי החייב במצוות (כפי המוגדר בסעיף הקודם), חלה חובת חינוך על הוריו כפי שחלה על כל הורה, וכמובן שיש להתאים את הלימוד לפי הצרכים המיוחדים של אותם ילדים, הן מבחינת הגיל והן מבחינת התכנים, וכן בכל דבר אחר שקשור להקניית חינוך הולם²³.

מצווה שיש להם מגבלה שכלית התפתחותית, והוא העלה שם שכל שיש להם דעת כפעוטות יש לחייבם, ודעה זו נראית מקבילה לשתי האפשרויות שהבאנו לעיל בשיטת הרמב"ם. אך שם גם הובאה דעת הרב שלמה זלמן אויערבאך (שהודפסה גם בשו"ת מנחת שלמה ו,א, לד), והוא הסכים לדעת הרב שיינברג, אך מוסיף מעט על דבריו:

"גם דעתי מסכמת לכך דכל שהוא מבין ויש לו דעת כמו פעוטות ויודע שהקדוש ברוך הוא נתן לנו תורה ואנחנו מקיימים מצוותיו דשפיר חשיב כבר דעת לענין קיום מצוות, ובהגיעו לגיל י"ג שנה הרי הוא חשיב כגדול... ומיהו לענין עונשין שפיר נראה דכמו דחס רחמנא על קטן כך גם מפגר כקטן הוא דחשיב לענין זה אף על גב שהוא גדול... ולכן נראה שרק לענין קיום מצוות שמבין בהם כפעוטות דינו כגדול, וממילא דגם בקטנותם יש מצות חינוך".

מדבריו יוצא שהוא מסכים להגדרת הרב שיינברג (ומוסיף חידוש לענין עונשין, ואין כאן המקום להאריך), אך הגדרה זו תואמת גם את תירוצו השני של מהרי"ט לעיל, כיוון שלפי תירוץ זה מעמדו של הפתי יידון לפי כל מקרה ומקרה, שבקניינים יכולה להיות הגדרה אחת, ובעדות הגדרה שנייה, ובמצוות הגדרה שלישית. והנה, בשולחן ערוך (או"ח, ס) הביא שתי דעות אם מצוות צריכות כוונה, ולהלכה מצוות צריכות כוונה אלא שביארו המפרשים שדי בכוונה פשוטה לקיים את ציווי ה'. ונראה שזה יסוד הגדרתו של הרב שלמה זלמן אויערבאך, שכיוון שיודעים את ה' ויודעים שצריך לקיים מצוות – ממילא זוהי רמת הדעת הנצרכת על מנת להתחייב במצוות. אומנם לענין עונשים סבר להקל כיוון שהבנת ענין העונש מורכבת יותר (אך בספר משפטי הדעת [פרק ח] הצריך עיון על חילוק זה). וכך כתב הרב משה פינשטיין בשו"ת אגרות משה (יו"ד ד, כט):

"פתי הוא מי שדעתו קלישתא, שאינו מבין הדברים כמו שהן, ואינו יודע לחלק בין הדברים שרואה ולהבין צורכם. והוא בגודלו כדעת קטן, יש שהוא כדעת בן שש ויש גם כפחות. אבל דעתו הוא קבוע כפי מדרגת שכלו ומתפתח קצת מעצמו... ויש גם שאין מתפתחין מעצמן, אבל אפשר שעל ידי חינוך ולימוד יתפתחו קצת... והנה שודאי חייבים במצוות כשהביאו שערות והם בני י"ג ובנות י"ב ויש חיוב על האבות ללמד מה שאפשר להם מקטנותם בזמן ששייך שיבינו לפי כוחם..."

מדבריו, כאמור, נראה שיש חיוב בכל מי שיש לו דעת כפעוטות (בני שש ומעלה), ובהמשך דבריו כתב שמלמדים ילדים אלו שיש בורא לעולם (וכמו שראינו בדברי הרב שלמה זלמן אויערבאך לעיל), וכך נראה הלכה למעשה, וכן נראה שהחליטו להלכה בספר ובית הלל אומרים (עמודים 57-27), וכן נראה שנוטה דעת הרב שמואל דוד במאמרו "נישואין לאנשים עם מוגבלות שכלית התפתחותית" שהתפרסם בכתב העת צהר (גליון מא). כמו כן ראו בשיעורי תורה לרופאים (ג, רז) דעת הרב יוסף שלום אלישיב, ונראה משם שדעת הרב יצחק זילברשטיין מסכימה לדעת הרב אויערבאך והרב פינשטיין.

ההגדרה השנייה שנכתבה בגוף הסעיף, התולה את רמת השטות ברמת המודעות החברתית של השוטה, מקורה בדברי הרב אליהו אברז'ל בתשובה לשאלתנו, אך נראה שאין דבריו רחוקים

השוטה והשטות בהלכה

טו. אף פתי שאינו חייב במצוות – יש מן הפוסקים שכתבו שיש חובת חינוך על ההורים, כפי היכולת השכלית שלו²⁴.

כלל מדברי הפוסקים האחרים, וכן הסכים הרב רא"ם הכהן (הן שהגדרות שוות והן לעצם ההגדרה). והרב יובל שרלו כתב לנו: "נראה כי מי שצריך להימצא כל הזמן תחת השגחה; מי שלא נותנים לו לגשת לאחים הקטנים מפחד פן יפגע בהם; מי שאינו מקבל את ההחלטות על עצמו באחריות – הוא הפתי הפטור", ונראה שדבריו דומים במהותם (אף אם לא בפרטי ענייניהם) לדברי הרב אברז'ל.

אולם, מהרב מרדכי וויליג שמענו שיש לשער דעת פעוטות כדעתו של ילד בן שמונה, וכל שאין לו דעת לכל הפחות כילד בן שמונה דינו כפתי. וראו עוד באריכות הלכה למעשה בכמה נושאים הקשורים במי שדינו כפתי בשיעורי תורה לרופאים (ג, רה-רו).

23 וזו לשונו בשו"ת אגרות משה (יו"ד ד, כט): "והנה שודאי חייבים במצוות כשהביאו שערות והם בני י"ג ובנות י"ב ויש חיוב על האבות ללמדם מה שאפשר להם מקטנותם בזמן ששייך שיבינו לפי כוחם... בזמן שמכיר כל אחד על בנו שכבר שייך ללמוד איתו הוא הזמן ללמדו קריאת שמע בעל פה עד שידע פרשה ראשונה, ותמונת האותיות וקריאתן, וללמדו שיש בורא עולם ובורא כל הדברים שאוכל ושותה וכדומה, וגם שיש דברים אסורין לאכול, ושיום השבת אסור לאמו לבשל, ושצריך לשמוע קידוש, וכדומה מה ששייך שידע. וכמובן שלא ביום אחד שייך שילמדהו, אלא לאט לאט. וכשיוכל לקרוא בסידור, אף ברוחק, קריאת שמע ושמונה עשרה, יתחיל ללמדו חומש. ומאחר שאי אפשר זה להאב עצמו הטרוד בפרנסתו ובלימודו, מחוייב ביחד עם עוד אבות כשישנם לשכור להם מלמד על זה. וכמובן אי אפשר למלמד ללמוד עם תינוקות כאלו בסך תינוקות שלומד מלמד עם סתם ילדים, ויהיו מחוייבין לשכור להם מלמד אף לסך קטן כפי טיב הילדים במדרגתן שיאמרו המבינים בזה, פעמים שישה ופעמים שבעה ושמונה, שהוא שתיים ושלוש פעמים יותר מסתם תינוקות, שלא כל אדם אפשר לו לעמוד בהוצאה שכזו כשהקהילות לא יעזרו בזה... על כל פנים איכא חיוב על האבות ללמדם כפי האפשר להם... וגם לייסד מוסד אם איכא הרבה ילדים כאלו".

וראו גם מה שכתב בשו"ת מנחת אשר (ב, או"ח, מח): "ולענין השאלה האם משום כך חייבים אביו ואמו לגדלו בביתם או מותר להם למוסרו למוסד או לאימוץ, אין בידי לומר בזה הוראה כללית והכל לפי העניין. אבל באופן כללי אומר דודאי ראוי להתאמץ ולמצוא כוחות הנפש הנדרשים לגדל ילד זה בבית וזו הדרך הראויה, ומכיר אני כמה משפחות שאחד מילדיהם בעל תסמונת דאונס וכל בני המשפחה התגייסו לעזרתו והדבר הביא להתעלות במידות טובות באופן נפלא אצל כל בני המשפחה, והמתאמץ לעזרת בניו של אלוקיני האומללים יש לו סייעתא דשמיא למעלה מדרך הטבע. אמנם במקרים יוצאים מן הכלל כשאינן ההורים מוצאים את כוחות הנפש החיוניים והדבר עלול לפגוע בתפקוד הבית ובחינוך שאר הילדים אי אפשר למנוע מן ההורים למוסר את הילד למוסד או לאימוץ משפחה אומנת, אך זאת רק בתנאי שיהיה כסביבה של יראת שמיים ולא למוסד שבו ייכשל בחטא ויגדל בעבירה, ולדאבון לב שמענו על הרבה מקרים של התעללות בפלה בילדים מסכנים אלה, אך אין בידינו למנוע מההורים למוסרו למשפחה יראת שמיים או למוסד ראוי".

24 מהרב מרדכי וויליג שמענו שאין קיימת חובת חינוך כלפי ילד זה, וכן הוא פשט הדברים. אולם, כתב בשו"ת מנחת אשר (ב, או"ח, מח): "ודאי שלענין חיוב מצוות יש להחמיר שהמוגבל בשכלו ומי שדעתו קלישתא חייב במצוות ואביו מצווה לחנכו ולגדלו לתורה ולמצוות לפי מעט שכלו.

ונראה עוד בזה, דהנה במקום אחר כתבתי את הנראה לעניות דעתי דאף חרש שוטה וקטן דפטורין מן המצוות, אין זה אלא לעניין דינים המסורים לנו, דאין אנו מצווין לכפותו לקיים מצוות ואין מענישין אותו ואין מצווין להפרישו וכן אינו מוציא אחרים ידי חובתן. אבל בדין שמיים עתיד הקדוש ברוך הוא אל דעות הבוחן כליות ולב לשפוט כל אדם לפי דרגת שכלו והבנתו האם דבק בתורה ובמצוה כדבעי. ודבר זה פשוט לעניות דעתי... דכל בני ישראל עבדי ה' הם וכולם בניו של אלוקינו, וכל אחד חייב לעבדו לפי דרגתו ושכלו, אלא שלעניין הלכה עלינו לנקוט שהם פטורים מן המצוות, ודו"ק בזה כי הוא ברור ונכון לעניות דעתי אף שנראה מחדש".

כן שמענו מהרב נחום אליעזר רבינוביץ, שוודאי שאין ילדים אלו הפקר וצריך לקרבם לתורה ולמצוות במידת האפשר, כל אחד לפי יכולותיו וכישרונותיו, וגם שאינם חייבים במצוות. וכן פסק הרב ברוך גיגי. והרב יובל שרלו כתב לנו: "כנגד ארבעה בנים דיברה תורה, והחובות המוטלות על ההורים הם לפי הכלים של הילד. מה שהפתי מסוגל להביין ולעשות לבדו – חובה לחנכו לכך. אם מדובר בעשייה שהיא כולה בפיקוד ההורים, ולמעשה הפתי אינו מסוגל לעשות זאת מעצמו (לאור הברייתא במסכת סוכה על "קטן היודע לשמור תפילין") – אין חובה הלכתית לעשות זאת במקומו. לגבי מצוות לא תעשה – אין לספות לו בידיים אסורים, אך העקרונות ביחס להימנעות שלו מדברים אסורים דומים".